

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

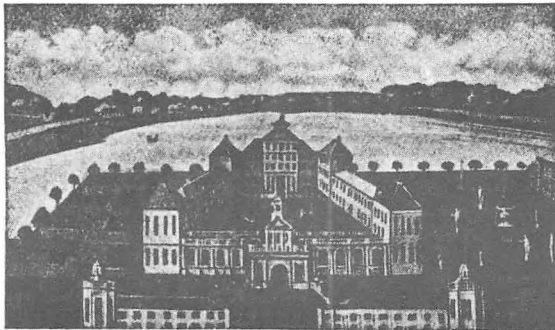
HISTORISK FORENING

FOR

GRAASTEN BY OG EGN

1978

Billedet, der viser Gråsten Slot
ca.1750, har foreningen modtaget
som gave af Ahlmannstiftelsen

HISTORISK FORENING
FOR
GRASTEN BY OG EGN

ÅRSSKRIFT - 1978

• Til medlemmerne	side 1
• Barndoms minder fra Gråsten Fru D. Blønd	side 3
• Dagligt liv i Kværs 1847-1865 Af pastor Damm's optegnelser v. F. Møller Lauridsen	side 18
• Gråsten apotek gennem 150 år Uwe Møller	side 39
• Skolekronik fra Rinkefølge v. Poul Andersen	side 51

Til medlemmerne

Så har De fjerde årgang af årsskriftet i hånden. Emnerne er fra hele foreningens område, og behandles af fire forskellige forfattere. Det er en rigtig udvikling, og vi håber, at endnu flere skribenter vil melde sig under fanerne.

Fra året, der er gået, er der at berette, at generalforsamlingen på "Den gamle kro" havde samlet knapt 50 medlemmer. Studielektor H.V. Gregersen, Haderslev holdt et spændende foredrag om det danske og tyske sprog, og kom også ind på det plattyske sprogs fremtrængen til stort set den grænse, der er idag.

I juni måned havde foreningen den årlige sommerudflugt, der i år gik til Lyksborg slot. 31 medlemmer deltog, og ved rundgangen på slottet gav formanden oplysninger om slottets historie.

Det lokalhistoriske arkiv vokser stadig, men der er endnu plads på hylderne. Vi siger tak for de mange billeder og arkivalier, vi har modtaget. Dog må det erkendes, at den opfordring, vi rettede til kommunens indbyggere, om at gennemgå Deres gemmer kun gav et beskedent resultat. Vi vil derfor opfordre vore medlemmer til at hjælpe med indsamlingsarbejdet, og påpeger atter, at vi er interesseret i alt.

I lighed med sidste år vil ekstra eksemplarer kunne erhverves af vore medlemmer til en favørpris af

kr. 15,00 ved henvendelse til revisor A.O. Skau, Slotsbakken 8. Det svinder i oplaget af årgangene 1975-76 og 77, men også de kan købes hos revisor Skau for kr. 10,00 pr. stk.

Skriftudvalget

Fra min barndom

Slotsgade set fra øst omkring 1910

Vi er glade for i dette årsskrift at kunne bringe nogle barndomserindringer, som fru Blønd har nedskrevet. Det skulle glæde os meget, om den lille beretning kunne give andre mod og lyst til at fattede kuglepenen.

Vi er meget interesseret i at høre, hvorledes livet formede sig for arbejdere, bønder, handlende og håndværkere i begyndelsen af dette århundrede samt i tiden omkring genforeningen og årene derefter. Vi indbyder alle i Gråsten, Rinkeby, Kværn, Adsbøl, Trappen og Alnor til at komme med et bidrag.

Det er vigtigt, at viden om tidligere tider bevares.

Når jeg tænker tilbage på Gråsten i min barndom, må jeg konstatere, der er sket store forandringer. Mange huse er revet ned, og nye er opført. Mange af husene har fået nye facader og vinduer. Det har måske nok gjort det mere praktisk at bebo dem, men de er hverken blevet kønnere eller hyggeligere.

Det hus, der idag er Borggade nr. 8, lejede min farfar og farmor. Her havde de en lille guldsmedbutik. Her fødtes deres 4 sønner og en datter. Den næstældste søn var min far. Han blev udlært som guldsmed, og da min farmor ret tidligt blev enke, passede min far værksted og butik i Borggade, til han i 1893 selv byggede sig et hus i Slotsgade, det nuværende nr. 10.

Guldsmed Jacobsen i døren til sin butik
i Slotsgade, det nuværende nr. 10.

Kort efter, at farmor og far var flyttet ind i det nye hus, giftede far sig, og vi fire søskende, mine tre brødre og jeg fødtes her.

Min farmor husker jeg meget tydeligt. I min første barndom var hun den, der tog sig mest af mig. Ved påklædning sang hun små danske børnesange for mig, som for eksempel "Den lille Ole med paraplyen".

Farmor var også en god fortæller, og hun berettede tit om, hvordan hun havde levet under ganske andre forhold.

Hun fortalte også tit om krigen 1864. Den havde gjort et stærkt indtryk på hende, og Gråsten var under belejringen af Dybbøl stærkt præget af begivenhederne. Staben boede på slottet, og der var mange tyske soldater indkvarteret i byen.

Et særlig stærkt indtryk havde det gjort på farmor at opleve tilbagetoget fra Dannevirke. Hun fortalte om de udmattede danske soldater, der kom gennem Gråsten, trækkende med deres kanoner. Soldaterne var gennemblødte og meget forkomne. De tog dem med ind i stuerne, tørrede deres tøj og gav dem mad og drikke, før de drog videre mod Dybbøl.

Det var en tid, farmor ofte talte om, og hun sluttede altid med at sige: "De forbandede Preussere".

Idag går alle med træsko, men i min barndom var det ikke fint. Mine tre brødre gik med træsko, mens jeg som eneste pige aldrig har ejet et par træsko.

Da mine brødre begyndte skolegangen, var det i Warteschule. Den lå på Ahlefeldvej, det nuværende nr. 11, og det var en slags børnehave, der, såvidt jeg husker, var oprettet og bekostet af den velhavende familie Ahlmann. Der var ansat en diakonisse fra Flensborg, søster Katrine, der passede børnene. Det var kun mine brødre, der gik i Warteschule.

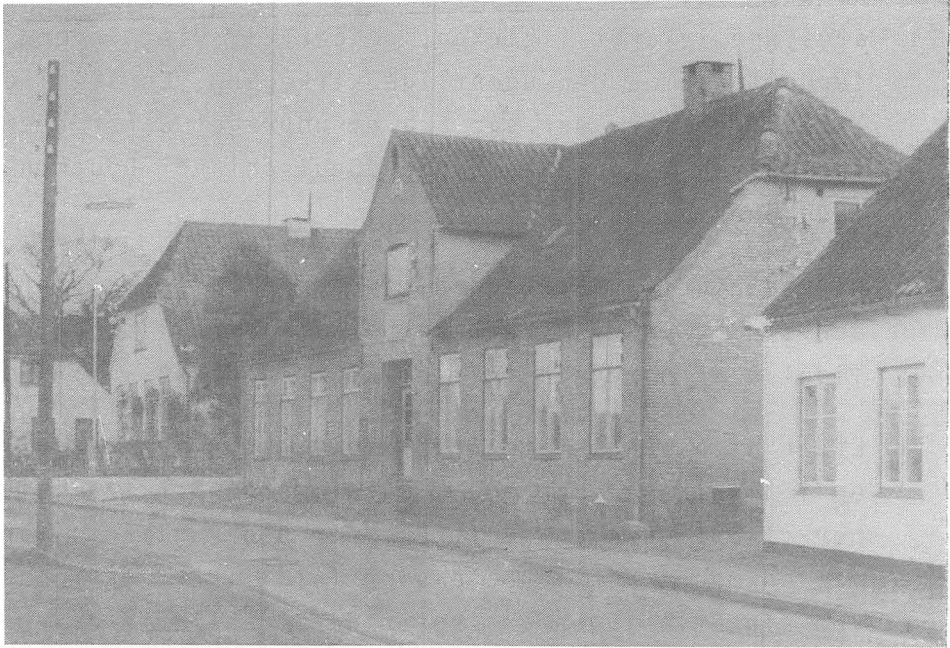
Det var en stor dag, da jeg skulle i skole. Min far fulgte mig derhen sammen med mine legekammerater Anna og Willi Ross, der boede i huset ved siden af os.

Vi begyndte i 4. klasse. Vor klasselærer hed Lorentzen. Vi havde ikke været mange dage i skole, før vi fik at vide: "Hier wird nur deutsch gesprochen, auch auf dem Schulplatz". Det blev overholdt i hele skoletiden. Vort hjemmesprog var dansk, men jeg havde lært så meget af de tre store brødre, der sad hjemme i stuen og forberedte deres lektier på tysk, at jeg kunne tale tysk i skolen.

Hertug Frederik Christian havde i 1783 bygget Gråsten skole. Den var nu blevet for lille og utidssvarende, så i 1899 var den nye skole blevet bygget og indviet. I den gamle skole var indrettet bolig til overlærer Holm, og han holdt nøje øje med os på vejen til skole. Den nye skole havde fire klasser, der hver var delt i to afdelinger. Sammenlignet med skolen idag var den streng og til tider brutal.

Vi blev anbragt efter dygtighed, og der skulle ikke mange overhøringer til, under hvilke en elev ikke kunne klare sin lektie, før han eller hun blev rykket en plads ned. Karakterbøger havde vi ikke, men

ne se, hvem der var dygtig, alt efter den plads, vi havde.

Gråsten gamle skole. Bygget af hertug Frederik Christian 1783. Efter 1899, da den nye skole toges i brug, blev den anvendt til lærerbolig.

For skriftlige arbejder fik vi karakterer. De var modsat karaktergivning i danske skoler. En meget fin karakter var "eine eins". Den dårligste var et sekstal, og mellem disse to yderpunkter var der mange forskellige vurderinger.

Pigerne gik i skole i 8 år, mens drengene skulle gå 9 år. Det sidste år var nu mest en repetition af det, de havde lært. Med konfirmationen hørte skolegangen op.

Allerede det første år, vi gik i skole, blev vi prøvet i sang af den lærer, der tillige var organist i kirken. De, der kunne synge rent, blev opfordret til at synge i koret i kirken, og der var vist ingen, der turde forsømme den ugentlige kirkegang. En af mine legekammerater, der var fra et udpræget dansk hjem, skulle ved sangprøven synge "Deutschland, Deutschland über alles".

Kirkegangen var hveranden søndag på dansk og hveranden søndag på tysk. Det kunne ofte være lidt af en lidelse at høre den tysk præst tale dansk.

Efter at have gået to år i skole, blev jeg rykket op i 3. klasse. Her hed klasselæreren Schätzel, men her fik vi også en ny lærer, der hed Fuglsang. Han var en meget venlig og omsorgsfuld lærer, der også tog sig af os udenfor skoletiden. Han lærte os en slags folkedanse med blomsterkranse, hvortil vi sang smukke sange om naturens skønhed, såsom "Im Wald, da möcht' ich leben zur heissen Sommerzeit" samt mange andre.

Atter blev vi rykket en klasse op efter to års skolegang, og vor klasselærer i 2. klasse hed Jessen. I vore øjne virkede han meget gammel, og det, vi bedst husker ham for, var, at han under snippen af vesten havde en knappenål, med hvilken han i hver time rensede sine ører. Vi havde også en lærer Petersen, der til vor forargelse sendte sin søn i skole i Sønderborg, hvor der var en højere skole.

Efter 6 års skolegang blev vi så rykket op i 1. klasse, og her fik vi selveste overlærer Holm som

klasselærer. Han var en meget streng lærer, kold og utilnærmelig, og der skulle ikke meget til, før han straffede drengene korporligt. Vi havde igen lærer Fuglsang i 1. klasse, hvor han underviste i fysik. Desværre forlod han skolen. Han ville til Rendsborg for at tage studentereksamen, hvorefter han ville studere teologi for at blive præst. Han blev student i 1915, men blev så indkaldt og gjorde krigen med, og først i 1923 blev han teologisk kandidat fra Københavns Universitet. Han blev senere biskop og den danske skoles primas.

Den første time i skolen var hver dag gennem alle årene bibelhistorie. Det indebar det praktiske, at der til denne undervisning ikke behøvedes lys. I mine første skoleår var der ikke elektrisk lys, men derimod petroleumslamper.

I bibelhistorie skulle vi ordret gengive det pensum, vi havde for. Ve den arme stakkel, der ikke kunne det. Så hed det "aufsagen", og det betød, at han eller hun i det næste frikvarter skulle læse det, han ikke kunne, og i det næste frikvarter derefter skulle han stå foran katederet og fremsige det, han ikke kunne i den første time. Sådan var det i alle fag.

Hændte det imidlertid, at der var to ting, en elev ikke kunne klare til lærerens tilfredshed, så blev der ikke sagt noget, men elevens forbogstaver blev skrevet i venstre side af tavlen, og dette indebar, at den pågældende skulle møde en halv time før skolen begyndte næste dag, og han skulle så fremsige den lektie, han ikke havde kunnet.

Klassebillede fra Gråsten skole 1912.
I bageste række ses fra højre lærer
Fuglsang Damgaard, og den anden pige
fra højre i samme række er artiklens
forfatter, fru Blønd.

Det blev regnet for en stor skam, og en købmands-
søn var så uheldig at lide denne tort. Nu havde
hans far en særlig farve på sit indpakningspapir,
og drengen fandt da på at pakke sine skolebøger
ind i forretningspapiret, og med denne pakke under
armen gik han gennem byen ud til slottet og rundt
om søen. På denne måde undgik han, at folk i byen
opdagede, at han var tidligt på vej til skole, for-
di han ikke havde kunnet sine lektier.

Fagene naturhistorie, naturlære, geografi og histo-
rie var alle samlet i en skolebog, der hed "Realien-
buch für einfache Schulverhältnisse". Oplysninger og

beskrivelse af Danmark, herunder Island og Grønland, fyldte kun en halv side, så det var ikke i skolen, vi fik vor viden om Danmark.

Vi havde en gammel lærerinde fra Rinkenæs til at undervise i håndgerning, hvor vi lærte at sy, stoppe og brodere. Hun var meget dygtig i sit fag, men derimod meget lidt dygtig til tysk, og det var jo påbudt at tale tysk. Så når hun sagde: "Das "trevlt" ja", morede vi os meget.

Fra min skoletid erindrer jeg også adskillige dødsfald blandt kammeraterne. Dødsårsagen var tuberkulose. Sundhedsvæsenet var ikke udbygget som nu. Mange steder var de økonomiske midler meget små, og rationeringen under krigen gjorde det ikke bedre, så ernæringen var dårlig. De fik bare lov til at ligge og dø ganske langsomt. Nogen egentlig behandling var der ikke tale om.

Min fars guldsmedeforretning gik godt, indtil krigen brød ud i 1914. De kunder, vi børn var mest interesseret i, var folk, der skulle købe forlovelsesringe. Det var nemlig skik, at far bød det unge par på en kop kaffe inde i stuen, og mens de unge prøvede ringe, blev vi børn sendt til bageren efter konditorkager, der dengang kostede 5 pfennig stykket. Det forelskede par havde som regel mere øje for hinanden end for kagerne, og de levnede derfor det meste. Vi børn stod utålmodige bag døren og ventede på, at de skulle gå, så vi kunne styrte os over levningerne. Det var således nærmest en festdag, når far solgte ringe, for konditorkager var absolut ikke hverdagskost i mit

barndomshjem. Såvidt jeg husker, kostede forlovelsesringe 20 mark stykket. Vi havde mange kunder fra landet i guldsmedebutikken, og dette bekendtskab kom os til gode under krigen, hvor alle fødevarer blev stærkt rationerede.

VERDENSKRIGEN

Krigsudbruddet og de følgende fire krigsår kom til at præge min barndom meget stærkt. I de år lå der en byrde af utryghed og uhygge over os, og den glæde ved tilværelsen og den ubekymrethed, som ellers er børn og unges, blev os ikke beskåret.

I skolen havde vi lært om mange krige, men det var noget fjernt og os uvedkommende, men denne krig var noget, der kom os alle ved. Det spurgtes hurtigt i vor lille by, hvem der var indkaldt, og skønt det til at begynde med kun var mænd i alderen fra 20-45 år, så skete der det, alt efter som krigen skred frem, at krigsmaskinen skulle bruge stadig flere, og drenge på 16-17 år samt gamle mænd blev indkaldt. Før krigen sluttede, var der næppe et hjem i byen, der ikke havde en far, søn eller bror ved fronten.

Straks ved krigsudbruddet blev en lang række dansk-sindede arresteret og ført til Sønderborg eller Flensborg, hvor de blev holdt indespærret på grund af deres sindelag. Årsagen til, at min far ikke blev arresteret, var måske den, at han var medlem af sognerådet og den eneste repræsentant for byens dansk-sindede. Min far stod på en god fod med Amts- und

Gemeindevorsteher Zittelmann. Zittelmann var kommet hertil fra Berlin, og han var en meget forstående mand, der på ingen måde chikanerede de danske. På dette område var vi således godt kørende.

Lidt efter lidt blev mine brødre indkaldt, og snart havde vi tre soldater ved fronten. Man skal have oplevet den tid for rigtig at forstå, hvor dybt det greb ind i hverdagen. Forbindelsen med soldaterne ved fronten var det altoverskyggende i vor tilværelse. Det var en pine at vide dem i skyttegravene, hvad enten det var mod øst eller vest.

Vi havde den aftale med mine brødre, at de skulle skrive hjem hver dag, for at vi kunne vide, om de var i live. Det militære postvæsen fungerede godt, og feltpostkort og breve kunne sendes uden porto. Posten kom hurtigt frem, undtagen når soldaterne blev flyttet rundt til de forskellige fronter. Hjemme levede vi kun i forventning om disse livstegn ude fra Europas slagmarker. Udeblev de, vidste man, der var noget galt. Allerede det første efterår indløb der mange budskaber om venner og bekendte, der var faldet.

På hjemmefronten blev der smalhans. Alt var rationeret, og rationerne blev stadig mindre, eller den pågældende vare slap helt op. Vi sendte mange pakker ud til mine tre brødre. Det var pundspakker, og de kom godt frem, men vore rationer kunne ikke rigtig klare det. Her kom vort bekendtskab med landbefolkningen os til nytte.

Vi kendte to familier i Avnbøl og to familier i Ladegårdskov, hvor vi hver 14. dag måtte hente to liter mælk. Der var også en møllerfamilie, hvor vi måtte købe lidt gryn og mel, og det hændte, at vi også på landet kunne købe et lille stykke flæsk. Det kan være ejendommeligt at tænke på idag, at vi som en selvfølge gik de 8 km til Avnbøl til fods for at hente et par liter mælk. Vi var meget taknemmelige for dette tilskud fra landet i krigsårene.

Efterhånden som tiden gik, blev butikkerne mere og mere tomme. De varer af kobber og messing, som min far havde i butikken, skulle afleveres. Dette gjaldt også, hvad der fandtes i private hjem. Militæret skulle bruge metallet til våben og ammunition. Far fik sine varer betalt efter vægt, så det var en meget dårlig forretning. Straks ved krigens begyndelse skulle vi aflevere alle dæk og slanger til cykler.

Købmand Uldall havde en tom manufakturhandel, hele lageret var væk. Han fandt da på at bruge sin butik til at holde møde i. Fra disken og over til hylderne blev der lagt brædder som bænke, hvor folk kunne sidde. Uldall havde i en del år været i Frelsens Hær i Tyskland og havde en frisk og fornøjelig måde at "prædike" på.

Ved et af disse møder var en ung elektroingeniør blandt deltagerne (han var i begyndelsen af tyverne direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk). Han foredrog nedenstående sang med en god sangstemme.

Det var en sang, som vi kom til at holde meget af, og som blev sunget meget i Nordslesvig i krigsårene.

Sangens tekst gik os, der havde mænd og brødre ved fronten, til hjerte:

Dengang I drog bort, blev der knugende trangt,
 så trangt, så vi knap kunne ånde,
 dengang i drog bort, da forstummed al sang,
 den blev kvalt i vor navnløse vånede.
 Dengang I drog bort, da vidste vi først,
 at hele vor fremtid blev trælsom og mørk,
 hvis I aldrig, aldrig kom hjem.
 Hvis I aldrig kom hjem.

Vi beder jer hjem i vort håb og vor tro
 til freden, til lykken, til livet.
 Af bønnen kan bygges den stærkeste bro,
 og det løfte har Herren os givet.
 Så slutter vi kæde da gammel og ung,
 og standser så stille på troens grund,
 og vi beder - vi beder jer hjem,
 ja, vi beder jer hjem.

Af sangens 4 vers er her gengivet det første og sidste vers.

Vi var meget glade for disse møder i købmand Uldalls butik. Det var godt at være sammen og mærke fællesskabet. Der var megen sang og musik ved møderne. Husets fire døtre, der var meget musikalske, spillede sammen på guitar, mandolin, violin og klaver.

Gråsten nye skole. Postkort ca. 1910.

Skolevejen gik lige forbi arresthuset, der var indrettet i det "Spindehus" hertugen havde ladet opføre i 1787. Nuværende Skolegade nr.15.

Endelig fik de lange og trange år ende. Den 11.11. kl. 11 tav kanonerne. I en jernbanevogn i Compiègne blev våbenstilstanden underskrevet. Krigen var forbi. Nu glædede vi os til, at soldaterne kom hjem.

Min ældste bror nåede hjem og kunne holde jul med os. Min næstældste bror var allerede død i 1917. Han havde pådraget sig en tarmsygdom og ligger begravet i Trient i Tyrol.

Min yngste bror blev gasforgiftet i efteråret 1918. Han blev blind indbragt på lazarettet. Heldigvis fik han efter ca. 6 ugers forløb synet igen. Han nåede hjem til Gråsten i begyndelsen af 1919.

Lettelsen over krigens afslutning var meget stor. Den frygtelige uvished om vore kæres skæbne var taget fra os. Fremtiden forekom nu lys og dejlig i forventning om afstemningen og genforeningen med Danmark.

★

Dora Blønd

Dagligt liv i Kværs 1847-65

I 1844 udsendte kancelliet en henstilling til landets sognepræster om, at de i den såkaldte Liber daticus - kaldsbogen - foruden de officielle skrivelser, indførte præsterækken, oplysninger om kirken, kaldets indtægter, præstegårdens jord og bygninger samt historiske begivenheder med tilknytning til sognet.

Nogle præster tog ret let på denne henstilling, andre var omhyggelige med at gøre notater, og der ligger i mange præstearkiver spændende beretninger om livet i sognene fra midten af det nittende århundrede og årene derefter.

Pastor Damm, der var sognepræst i Kværs fra 1847-64 har efterladt sig meget udførlige optegnelser om begivenheder i sognet, om befolkningen, om kirkelige og kommunale forhold og om de to krige, der indrammede hans embedstid.

Nuværende sognepræst i Kværs, pastor F. Møller Lauridsen, har skrevet den følgende artikel på uddrag af pastor Damm's optegnelser.

Pastor Christian Damm var hjemmehørende i det sogn, hvor han fik sit virke. Han blev født på gården "Langelo" i Kværs den 25.1.1811.

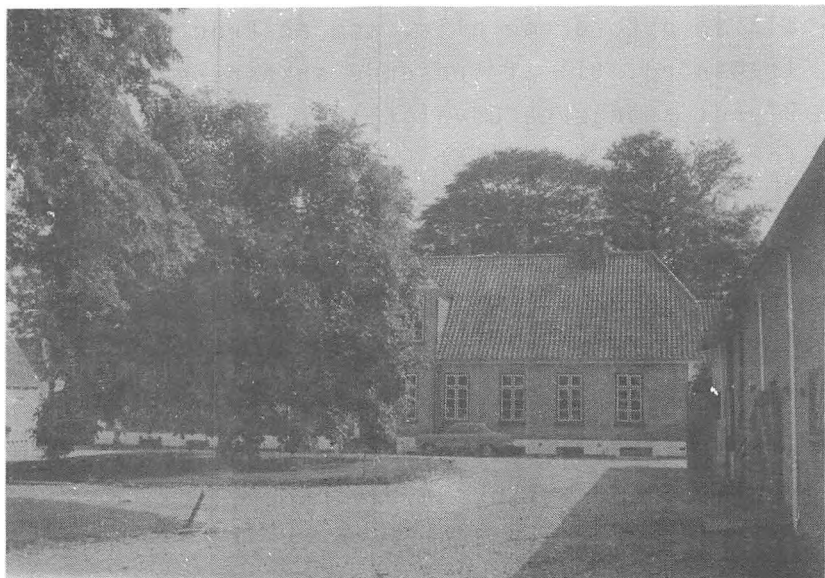

Foto fra 1977 af gården Langelo, Kværs, pastor Christian Damm's barndomshjem. Stuehuset på billedet er opført 1861.

Under studietiden i Kiel var han stærkt påvirket af Claus Harms og den vækkelsesbevægelse, der udgik fra ham.

Efter eksamen i 1837 blev han institutbestyrer i Itzehoe, og derefter fra 1843-47 kapellan i Ullerup, hvor han omtales som en dygtig og afholdt prædikant. Om sin ansættelse i Kværs fortæller han: "Kværs kirke hørte til de såkaldte adelige kirker (hvoraf der fandtes 3 mere, nemlig Klipleve, Gråsten-Adsbøl og

Dybbøl). De stod under direkte tilsyn af generalsuperintendenten og kirkepatronen. For Kværs kirke var godsejeren på Ladegaard kirkepatron".

Når embedet skulle besættes, lod godsejeren det opslå og opfordrede alle, som ønskede at komme i betragtning, til at indsende ansøgning inden 6 uger. Blandt ansøgerne udvalgte han 3, som fremstilledes for menigheden til at prædike. Hver husejer i sognet havde en stemme, mens godsejeren havde syv stemmer til at afgøre, hvem der skulle have embedet. Af ca. 150 mulige stemmer fik pastor Damm 111. Valget krævede ikke godkendelse af de kirkelige myndigheder.

Efter ansættelsen blev præstegården sat i stand. Forstuen blev udvidet, og andre stuer forandret. Forsiden blev fornyet med nye vinduer, gulv og loft tildels nylagt, og de forreste værelser gipset og malet. "Og jeg selv påtog mig en ikke ubetydelig del - 3 til 400 rdl. - for at opnå min hensigt".

Hertil kom, at der også måtte betales en affindelses-sum til forgængereren for det, denne havde investeret i landbruget. "Det kan meget vel løbe op i 3000 rdl. - en omstændighed, der kan medføre mange vanskeligheder for den, der ikke har formue, ej heller har slægtninge eller venner, der vil yde forskud". Pastor Damm betalte til forgængereren 1653 rdl.

Efter sin ansættelse holdt han bryllup med Marie Frederikke Clausen fra St. Jørgen ved Flensborg. "Da menigheden ved denne lejlighed bragte os flere betydelige gaver i sølv, og jeg forhen var underrettet derom,

så havde jeg til en gengældelse ladet alle sognets husejere indbyde til et måltid i kroen den samme dag".

Kværs kro, som den omtrent har set ud, da pastor Damm indbyder sin menighed "til et måltid mad" efter sit bryllup. Postkort fra omkring år 1900.

Præsteembedets indtægter på pastor Damm's tid:

Præstegården indbringer netto 5 - 800 rdl. I tiendekorn leveres $17\frac{1}{2}$ td. rug, $16\frac{1}{2}$ td. byg og 25 td. havre. Tiendsmør: 320 - 350 pund, idet der ydes 1 pund smør af hver malkeko.

Ved mikkelsdagsregnskab indtages til brød og vin 20 rdl., for kørsel 12 rdl., for en arbejdsdag af kåd-

ner og inderster 8 rdl. I kådnerpenge 2 rdl. 64 sk., som kvægtiende 8 rdl. Desuden leveres af bønderne 110 brød og 273 æg. Ladegaard yder årligt 6 favne brænde, 7 læs hø, 98 pund smør og græsning til 4 køer.

Højtidsopret bringer ved hver højtid henved 60 rdl. For barnedåb ca. 50 rdl. For konfirmander 20 rdl., for vielser 30 rdl., for lig 60 rdl. og for attester 15 rdl.

Hertil kom så en indtægt fra Klipleve kirkekasse på 106 rdl. 64 sk.

I Barfods kalender for året 1862 er embedets indtægter opgjort til 1500 rdl. årligt. En karl fik dengang 80 rdl. i årsløn, og en god ko kostede cirka det samme.

Pastor Damm sad i embedet under begge de slesvigske krige. Begge greb ind i sognets hverdag, og herom fortæller han:

1848. 26. februar afholdtes i kirken for en meget stor forsamling ligprædiken over afdøde kong Christian VIII. I dette år og de to næstfølgende blev vort land og især Slesvig hjemsøgt af en indbyrdes krig foranlediget af hertugdømmernes stilling til kongeriget.

Den 1. april viste sig her i byen det første militær, en eskadron af slesvig-holstenske dragoner. Den 4. april kom hertil første kompagni Jægere fra Kastellet i København, 200 mand stærk. Officererne blev

indkvarteret i præstegården, mens byen sørgede for mandskabet. De forblev hos os til den 8. april.

Den 9. april var en bataille ved Bov, den 23. april en større ved Slesvig. Den 26. april arriverede her en bataillon Oldenburgere, og den 27. april bivouakerede det 10. armékorps på byens hede, og drog siden 5 timer gennem byen for at drage til Sundevad. Fra den 27. - 30. april havde vi preussisk militær hos os. Den 28. maj var en bataille ved Nybøl, ifølge hvilken de tyske tropper måtte retirere hertil, og general Halket fra Hannover med samt den store stab tog ind i præstegården, medens tropperne bivouakerede på heden.

Den 5. juni var også en blodig bataille i Sundevad fra Ullerup til Dybbøl. Fra denne tid og indtil 7. september havde vi bestandig indkvartering, til sidst af Nassauerne. Den uro og forstyrrelse, den ulejlighed og møjsommelighed, som dermed var forbunden, lader sig bedre tænke end beskrive.

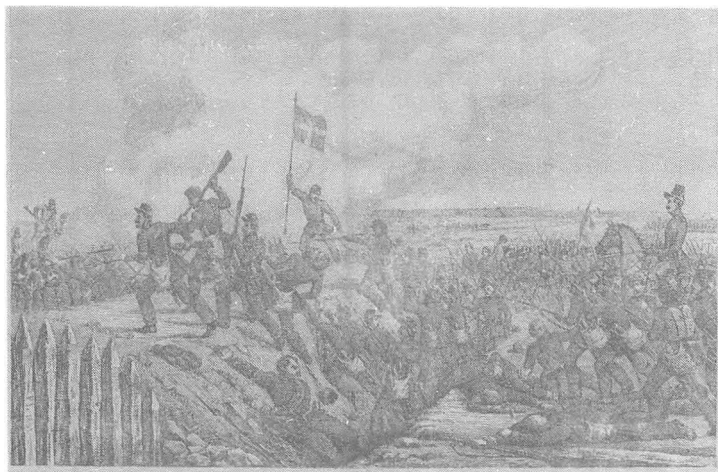
Iblandt andet havde det til følge, at gudstjenesten fra den 28. maj og indtil 2. juli ikke kunne holdes. Skolen var bestandig og stundom også kirken fyldt af proviant og forsyning til tropperne. En samling af 100 - 200 vogne stod til stadighed i nærheden af kirken, og ingen var herre i sit eget hus, langt mindre på sin mark.

1849. Efter at vi om vinteren og især fra marts måned havde nogen ulejlighed af indkvartering, begyndte krigen efter våbenstilstandens slutning igen den 3. april, og den 4. s.m. tog generalløjtnant Benin

med sin store stab ind i præstegården, og vi måtte skaffe plads for 60 heste. Den 6. april tog han bort med sit korps, og dernæst fulgte Sachserne. På den måde havde vi midt i påskefreden ingen ro til at tænke på nogen gudstjeneste.

Imidlertid fandt søbataillen ved Egernførde sted, i hvilken linieskibet Christian VIII fløj i luften.

Den 9. april avancerede de tyske tropper indtil Dybbøl, hvilke dernæst blev forsynede med mange skanser og batterier. Som følge deraf var på vor egn ikke så megen indkvartering i en lang tid, blot af en del Sachserne med en ambulance.

Samtidigt billede fra slaget ved Fredericia, tegnet af maleren F.C. Lund, der selv deltog i slaget og blev såret under kampen.

Den 20. april indsendte jeg ved intendanturen i Flensborg en klage over usømmelig og unødvendig afbenyttelse af kirken og skolen, som havde til følge, at begge snart kunne benyttes på en bedre måde.

Samme dag var bataillen ved Kolding, og den 23. april ved Gudsø, og den 6. juli den blodige ved Fredericia.

I begyndelsen af august havde vi igen meget militær hos os på deres hjemrejse efter fredens afslutning, og der lå i præstegården iblandt andre generalmajor Rantzau fra Oldenburg, Generalmajor Heintze fra Sachsen og generalmajor Ludewig fra Hannover. Den 13. august kom 1100 fangne fra København til Gråsten for at udveksles mod fangne på den anden side.

1850. Den 12. januar arriverede 180 mand af det svensk-norske regiment her i byen og forblev hos os i en længere tid. Hos mig boede en premierløjtnant Flach, og hos min broder en løjtnant Zigerklar. De lå hos os som neutrale tropper.

Den 16. juli kom danske tropper til vor by og blev en nat hos os, og i præstegården boede brigadefører, oberst von Krabbe, 4 officerer og en del mandskab.

Den 25. og 26. juli var det blodige slag ved Isted, ifølge hvilket Slesvig-Holstenerne måtte trække sig tilbage til omegnen af Rendsborg.

Den 31. s.m. holdtes en kollekt af penge og linned

m.m. for de mange sårede, som størstedels var bragt til Flensborg.

I mellemtiden havde præsten haft sin egen lille krig at føre med menigheden angående ombygning af staldlængen ved præstegården. Den var besluttet i 1848, og i 1850 tog man fat på nedbrydning af den gamle bygning. Men så begyndte vanskelighederne. Pastor Damm skriver:

"Den 20. juli var en forsamling af bønderne i kroen, og jeg blev opfordret at tage del deri. Der indbragte nogle af dem en protest mod opførelsen af den nye bygning, ved hvilken lejlighed navnlig Frederik Jepsen, Peter Knutzen og Andreas Hansen tillod sig usømmelige beskyldninger imod mig. Jeg holdt fast ved udførelsen af den vedtagne beslutning og i overensstemmelse med den engang approberede ridsning". (tegning)

Det blev ikke sidste gang, pastor Damm stødte sammen med sine bysbørn.

I 1854 var den gamle brønd ved præstegården løbet tør, så vand måtte hentes hos naboerne, og der måtte graves en ny. Men det skete ikke uden sognemændene gjorde ophævelser. "Og måtte patronatet først give dem en skriftlig befaling, før de tog fat på arbejdet".

I 1860 kom der opfordring til, at kirkeinventariet (omtalt i vort årsskrift 1975) skulle oversættes til dansk og ændres efter tidens forhold.

"De første forhandlinger i denne sag bragte et ret gunstigt resultat, men senere, da alle rygter var

kommet i omløb, viste der sig megen opposition derimod, der både bragte mig mange ubehageligheder og tillige forhalede sagens udførelse.

Sagen stod også på det følgende år og bragte den ene ubehagelighed efter den anden. I sognekollegiet var det igen Peter Petersen, Quarsing og sognemændene Asmus Boysen og Hans Christian Christensen, som uagtet deres underskrift af det reviderede inventarium søgte at tilvejebringe dets ændring eller forkastelse, og var mig især til skade, at kirkepatronen havde holdt det nye inventarium skjult hos mig i flere måneder, skønt det allerede var approberet af visitatoriet.

Da denne omstændighed kom til min kundskab, udvirkede jeg snart, at det forblev ved denne approbation, da der ellers ingen ende var at se på sagen. - Men der bliver rigtignok endnu en uvilje og opposition tilbage hos en del af sognets beboere, der først i tidens løb vil forsvinde".

I 1863 blev der holdt visitats:

"Og var det især mærkelig ved nogle optøjer, som agitationen mod inventariet gav foranledning til. Således var Rasmus Christensen, murermester og boelsparcellist, tilsagt at møde, og blev han i beruset tilstand af en gendarm ført til præstegården for visitatoriet, hvor han imidlertid ikke kunne afgive nogen erklæring, og derfor blev sendt bort indtil videre. Dernæst blev også inderst og boelsparcellist Christian Petersen i Tørsbøl indkaldt for at angive grund til sin ansøgning om en anden skriftefader, og

da han ingen vidste at frembringe, fik han en skarp lektion af kammerherren (amtmand kammerherre Heltzen) til svar".

Det afgørende for pastor Damm i striden om inventariet var, at mens smørtiendet tidligere var leveret i sommersmør, blev det nu leveret i vintersmør. Inventariet indeholdt ingen bestemmelse, hverken om det ene eller det andet, hvad alle kunne læse, efter at det var oversat til dansk. Og da han ikke selv kunne spise de 350 pund smør, han skulle have i tiende, så var handelsværdien af stor betydning, og der har været stor forskel på værdien af sommer- og vintersmør.

Pastor Damm søgte nogle gange andet embede, vel nok foranlediget af de forskellige stridigheder. I 1855 søgte han Gelting, og blev af kirkepatronen, baron von Hobe præsenteret til valg, men blev ikke approberet.

I 1862 søgte han Ulsnæs. "Men mit ønske gik ikke i opfyldelse".

Først efter krigen 1864 blev han forflyttet. Han var i nogle måneder konstitueret som sognepræst i Sønderborg. Dernæst havde han løfte om at blive udnævnt til sognepræst i Vilstrup - men det blev ødelagt af en kollega, der ved "urene" midler søgte at få kaldet for sig selv".

I november 1864 bliver han valgt til sognepræst i Hostrup ved Tønder: "Således kunne jeg den 18. december holde min afskedsprædiken i Kværs, for allerede

den 21. s.m. at blive introduceret i Hostrup".

Forinden havde der atter været krig. Hvorledes 1864 berørte Kværs sogn, fortæller pastor Damm følgende:

"Den 1. februar drog tropperne ind også i dette vort hertugdømme og gjorde straks angreb på den faste stilling ved Dannevirke. Således forsøgte preusserne at storme Mysunde skansen, uden at det lykkedes, og østrigerne at angribe Dannevirke ved Bustorf, hvor Kongehøjen af dem blev besat den 4. februar.

Den næste dag samledes de preussiske korps ved Mysunde og Arnæs for at opnå en overgang over Slien. Og denne skete uden mindste modstand, for de Meza havde allerede besluttet at opgive Dannevirkestillingen og at trække sig tilbage.

Dette skete om natten den 5. februar, og således fandt blot en bataille sted ved Oversø med østrigerne den 6. februar, der bragte store tab på begge sider.

Fra 6.-7. februar og den næstfølgende søndag var det således meget uroligt i vor egn, da en stor del af armeens train kom her igennem, medens tropperne selv tog en anden vej til Als, og enkelte også nordpå.

Et par dage derefter drog tyske tropper frem mod Gråsten egn og skov. Dog fik vor egn dem først at se den 11. februar, idet et regiment Uhlaner besat-

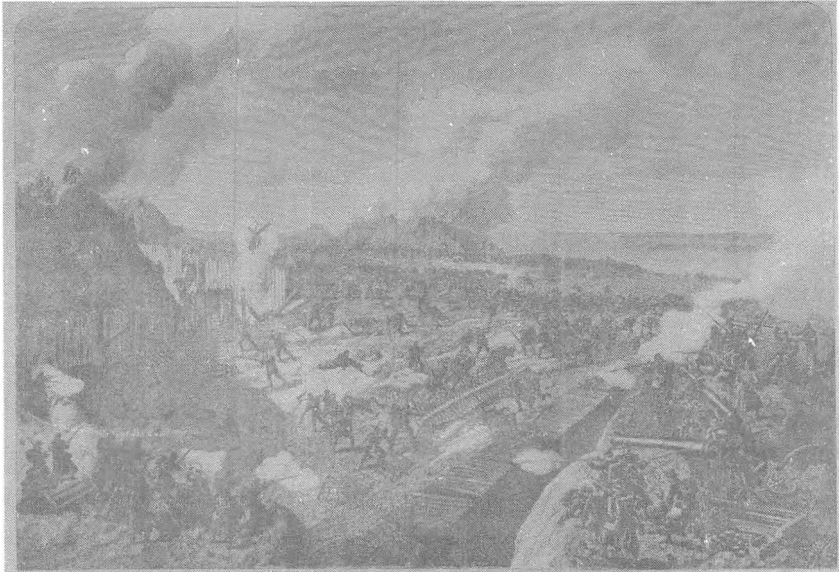
te Tørsbøl og Kværs. Næste dag kom preussisk infanteri, hvis stab boede hos mig. Og således vekslede indkvarteringen hos os hvert øjeblik, sædvanlig hver 4. dag, indtil pinsefesten den 15. maj, medens den dog tilsidst var mindre byrdefuld.

Indkvarteringen her i præstegården bestod sædvanlig af 4-5 officerer, 12-24 mand og 8-16 heste. Og når nu betænkes, at det var om vinteren, der navnlig bragte megen sne, så er det let at begribe, at den medførte betydelige tab af hø og strå samt til belysning og brænde. Igen led Tørsbøl by meget, der ofte havde et lige så stort antal som Kværs, skønt den ikke er halvt så stor.

Her i Sundeved lagde vinteren og den svære tid mange hindringer i vejen for operationen.

Alligevel sloges en pontonbro over Egersund, så hele Broager sogn kunne occuperes. Og blev på den sydlige side af Vemmingbund ved Gammelmark nogle batterier anlagte, fra hvilke Dybbølstillingen kunne beskydes. Senere traf de forberedelser for at gå over til Als fra Ballegård, men denne plan mislykkedes aldeles ved vejrets ugunst. Således lagde de sig efter en angribende belejring af Dybbølstillingen med løbegrave og de tre forskellige linier, hvorved flere store fægtninger fandt sted, og tillige omegnen led meget af beskydningen. Navnlig blev den næsten halve del af Dybbøl skudt i brand og ligervis en stor del af Sønderborg, at ingen af beboerne der kunne have deres ophold.

Den 18. april blev skanserne taget med storm, hvorved tusinder af mennesker faldt eller blev såret på begge sider, og nogle tusinder taget til fanger.

Stormen på Dybbøl

Billedet er fra Illustrierte Zeitung 1864. Tegneren F. Kaiser har i nogen grad overdimensioneret de sønderskudte skanser. Yderst til højre ses en dansk soldat, der lader sit gevær med ladestok, der skal stampe krudt og kugle ned i løbet. Spærringerne af udlagte harver og spanske ryttere er en korrekt detalje.

Den mærkeligste begivenhed i denne krig var erobringen af Als. Til den ende blev et stort antal ponton og både bragt til Alssund, og fandt overgangen sted om natten fra den 29.-30. juni ved Snogbækthøj eller ved den nordre side af

skov samt også ved Sandbjerg.

For preusserne bragte overgangen mirabile dictu (forunderligt nok) ikke noget stort tab, da der døde og såredes blot henved 400 mand, medens de danske havde et tab på 1500 døde og sårede, samt et stort antal af fanger, omtrent 3500 mand, så at det hele tab kan anslåes til henad 5000 mand eller den halve del af det arme-korps, som lå på Als, medens den anden halvdel blev bragt på skibe til øen Fyn. Et betydeligt krigsmateriel, nemlig henad 100 kanoner, faldt igen i preussernes hænder.

Denne begivenhed, der søger sin lige i krigshistorien, gjorde et stort indtryk på folkestemningen i København og kongeriget, så at deres mod sank ned til intet, og at de straks begyndte at frygte for en bombardering af hovedstaden. Og det varede heller ikke længe, før de allierede gav næring for sådan frygt. Thi, efter Als ikke mere kunne være dem farlig, og et korps af østrigere havde occuperet den nordligste del af Jylland indtil Skagen, forenede de deres fleste tropper ved kysten af Lille Bælt og traf ved deres fortrinlige artilleri forberedelser til en overgang til Fyn.

Alt dette gav foranledning til, at man i København var betænkt at slutte fred på alle vilkår.

Iøvrigt tabte gudstjenesten meget ved krigens uro i interesse fra menighedens side. Blot ved de overordentlige lejligheder, som afholdelse af fredsprædi-

ken og ved min afsked, sås en talrig forsamling i kirken."

OM HVERDAG OG FEST I KVÆRS

"Hvad de økonomiske forhold angår, kan det nok siges, at der er mere velstand end armod. Ikke blot ejer et antal bønder deres gårde uden gæld, men har også betydelige kapitaler at disponere over. Der er dog forskel på Kværs og Tørsbøl, idet Kværs-bønderne er bedre til at omgåes det, de ejer. Det er således ingen sjældenhed, når en fader gør skifte for sine børn, at disse kunne betænkes med en sum af 2-5000 rdl., mens dog en af dem overtager gården, uden at den bebyrdes for meget.

Denne velstand har da også sin grund i den flid, de anvende på landets bedrift, og i den sparsommelighed, hvormed husholdningen endnu føres. Thi det er ingen sjældenhed, at bonden endnu arbejder ved siden af sine tjenestekarle, ses ibag ploven eller med leen i sin gård, som det i forrige tider var næsten almindelig. Og ved siden deraf er den daglige levemåde endnu for mange tarvelig ligesom forhen.

Husbonden og husmoderen tager sædvanlig plads ved det samme bord, om hvilket tyendet samles, og nyder med dem den samme mad, om ikke just 21 gange boghvedegrød om ugen, så dog sædvanlig enhver morgen og aften, mens middagsmaden afveksler med kødmat og andre retter.

Alt dette kan dog blot siges i almindelighed. Thi den luksus og overdådighed, som den almindelige velstand, formedelst en række frugtbare år med gode konjunkturer for landets produkter, næsten allevegne har fremkaldt, den begynder dog også at influere på dette sogns beboere, omend i mindre omfang end andre steder. Bevis derfor haves allerførst i de bygninger, som i de senere år er opførte, der mere ligner herregårdspalais end bøndergårde. Thi, når i de sidste år næsten alle bønderhuse er forandrede, bleven højere og bredere, og tillige for det meste malede på væggene, hvor de forhen blot blev kalket ethvert år, så gives der endog sådanne iblandt, der såre vel kunne afgive en bolig for højtstående embedsmand. Man ser navnlig i dem ikkun få værelser, der ikke er forsynede med fløjdøre fra det ene værelse i det andet, flere af dem er forsynede med sofa og dertil stemmende møbler. Alle vinduer er smykkede med lange gardiner, og hvad mere i den retning kan anføres.

Men såsom stuehusene taler om den tiltagende luksus, så ikke mindre udhusene, hvor navnlig kostalden er indrettet på en måde, der ikke blot er hensigtsmæssig til kreaturerne's pleje, men også viser, at man ikke har mangel på penge.

Et andet bevis for denne velstand er iligemåde den klædedragt, som ofte kan ses. Thi, når man i gamle dage selv spandt og vævedé det uldtøj, som benyttes til de fornødne klædningsstykker, og det både for mandfolk som fruentimmer, så ses disse klæder nu blot ved det daglige arbejde, medens man til de

klæder, man benytter om søndagen, og især når man vil aflægge et besøg, køber klæder i købstaden, og tillige lader dem der sy, så de kunne være efter den nyeste modeform. Og her står kvindekønnet naturligtvis ikke tilbage. Thi ved større sammenkomster kommer silkekjoler og atlasmantiller tilsyne, som om det var de fineste damer fra købstaden.

Og endelig endnu et bevis på den levemåde, som begynder at få indgang i enkelte bønderfamilier. Også her har enkelte gårdejere ligesom på andre steder med deres familie, kone, børn og forældre, afsondret sig fra deres tyende, så at det gode patriarkalske forhold med alle dets fordele løses, og der meget mere kan være tale om herskab og tyende ligesom i den højere stand. En følge deraf er da også, at de første ofte lader sig berede en bedre mad og flere retter, end de andre gives, og at det navnlig kommer tilsyne, når der indtræffer besøg af en anden familie. Da er det ikke sjældent, at der ikke blot opvartes med kaffe og the, men tilsidst kommer også kager på bordet og en flaske vin ved siden af. Dette er især almindeligt, når det er indbudte gæster, man har at tage imod, og på kaffe- og thebordet ser man da altid flere tallerkner fyldte af konditorvarer, medens man altid forhen lod sig nøje med tvebakker.

Man kan i en vis henseende glæde sig over denne velstand, der ses hos bønderne, og de mange tegn, som viser hen til den, men når man finder denne luksus også hos dem, hvor de årlige indtægter slet ikke er større end udgifterne, så kan man tillige bekymres

ved tanken om, at andre tider med mindre gunstige konjunkturer så let kunne komme, og da vil det falde mange svært at skille sig fra denne klædedragt og levemåde, som dog vil være nødvendig, når de ikke skulle gå fra hus og hjem og aldeles geråde i armod.

Af danselystigheder gives der kun få i menigheden. Og hvad bondestanden angår, da lader disse sig ikke nøje med en simpel danselystighed, hvor Creti og Pleti kommer, men de tager kun del i et bal, hvor alt går mere honnet til. Dertil skulle balklæder anskaffes, derhen må køres, der må opstilles flere musikanter, der må mad nydes og stundom kostbare vine drikkes, så alt er et tegn på den tiltagende luksus.

Også børnene skal have deres. Således var der i vinteren 1861-62 en danseskole indrettet i Snurom. Der blev sluttet med to børnebal i Gråsten, hvor lokalet og opvarningen bedre egner sig dertil.

Er også flere af disse nydelser aldeles uskyldige, så udstrøs dog mere eller mindre en sæd i de unge hjerter, der ikke bærer god frugt. Og alt dette er et tydeligt tegn på den hang, man har efter sanselig nydelse, som let bliver til forlystelsessyge.

Ellers kan det siges om menigheden, at sædeligheden eller den offentlige moralitet ikke stort har aftaget. Skal en last nævnes, må det være drukkenskab."

Og dette understreges af kirkebogen. Et sted i 1855 er noteret om en kone: " - blev funden død i sit en-

somme værelse, uden at sygdom var gået forud. Da hun var hengiven til drukkenskab, og sengen tillige var brændt i aske, har samme tilbøjelighed nok forvoldt hendes død". Og i 1864 omtales en kone fra Tørsbøl, der blev fundet død i et vandløb: " - og antages, at hun i beruset tilstand er falden deri og således har endt sit liv".

Pastor Damm var en virksom mand. I de år, han sad i Kværs, fik han præstegården ombygget - både stuehus og udbygningerne. Han fik kirken restaureret og kirkegården reguleret og udfærdiget kort over den. En graver blev ansat, " - til at have tilsyn med alt, hvad der vedkommer kirkegården, og holde gravsteder fri for græs".

At han var af bondeæt viste sig gennem et dygtigt ledet landbrug på præstegårdens jord, hvor han forbedrede udbyttet år for år.

En præst skulle på den tid selv sørge for at indkræve sin løn, og dette kunne let føre til konflikter med sognets beboere. I 1862 hedder det i optegnelserne: "Ved det på Mikkelsdag afholdte regnskab nægtede 4 personer at betale de sædvanlige afgifter, og måtte deres vægring indberettes til kirkevisitatoriet. Dette havde til følge, at der først blev sat en kort termin til betaling, og da den ikke dertil blev benyttet, at kirkeudpantning blev anvendt, hvorefter de snart opfyldte de dem påhvilende forpligtelser".

Pastor Damm sad i Kværs i en vanskelig tid, hvor det politiske styre skiftede, og med de vanskeligheder, dette indebar.

Billede fra Kværs præstegård ca. 1880-90. Man ser et hjørne af stuehuset og et hjørne af stalden. Præstegården var på den tid 4-længet. Personen i den lange sorte frakke er pastor Delfs, der afløste pastor Damm, og som var sognepræst i Kværs fra 1865-97.

I optegnelserne tager pastor Damm ikke parti. På en tid, hvor følelserne var i kog, sidder han som den korrekte og loyale embedsmand og nedskriver, hvad han oplever. Det er lidt af disse iagttagelser, vi i ovenstående har fået indblik i.

F. Møller Lauridsen

Graasten Apotek

{ Gråsten Apotek har i år 150-års jubilæum, og i den efterfølgende artikel fortælles apotekets historie og om de apotekere, der gennem de 150 år har haft deres virke i det gamle apotek på Slotsbakken. }

1828 - Gråsten apotek - 1978

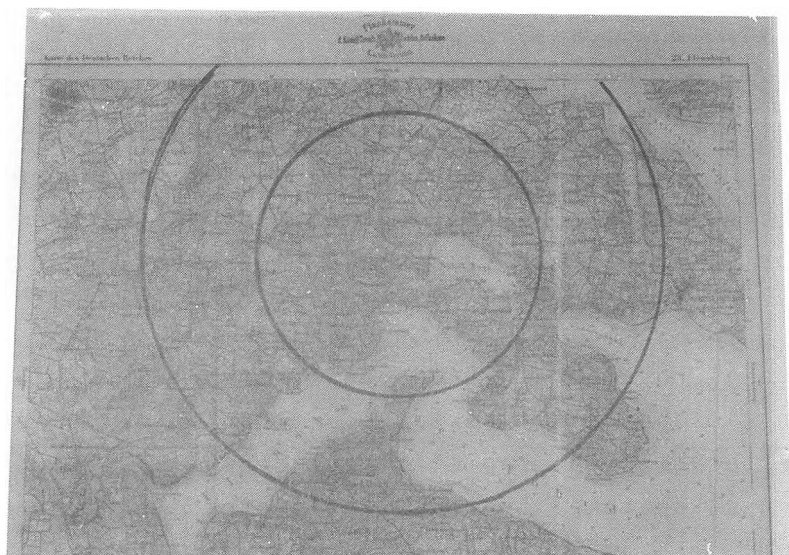
De første tanker om at få et apotek til Gråsten opstod i årene efter 1820. Flere farmaceuter, både fra Flensborg og Sønderborg, søgte om tilladelse til at etablere et apotek i Gråsten, enten som selvstændigt apotek eller som et filial-apotek.

På denne tid var Gråstens førende person hertugens hofråd Thomas Thomsen. Han var smedesøn fra Rinke­næs, der efter en juridisk uddannelse i Kiel i 1805 var blevet udnævnt til herredsfoged i Lundtoft herred. 1806 blev han retsskriver for de Reventlowske godser Sandbjerg, Ballegård og Bøjskov. 1807 blev han justitiar for det adelige gods Ladegård og til­lige retsforvalter for de gråstenske godser med ti­tel af hofråd. I 1816 lod hofråden med hertugelig bistand opføre den smukke, herskabelige bygning, der på grund af sit udseende fik navnet "Palæet", og som idag stadig kaldes "Det gule palæ".

Hofråd Thomsen gik varmt ind for ideen om et apotek, og i et længere indlæg til hofmedicus dr. Henrici redegør han for den betydning, et apotek vil have for Gråsten og oplandet. Den originale skrivelse fin­des på Landsarkivet i Aabenraa.

I sit indlæg argumenterer Thomsen bl.a. således:
"Hvis man trækker en kreds om Gråsten med en radius på een mil, så indeholder området 7 kirker - Broager Nybøl, Ullerup, Felsted, Kværs, Rinke­næs og Adsbøl.

Trækker man en kreds om Gråsten med en radius på to mil, så berører denne kreds ikke en af de større nabobyer, og så omfatter området desuden sogne Dybbøl, Sottrup, Varnæs, Ensted, Kliplev og Holbøl. Af disse 13 sogne er de 8 af middel størrelse, såsom Broager, Sottrup, Ullerup, Varnæs og Felsted." Og hofråd Thomsen føjer til "- at det ikke turde være overflødigt også at nævne de to fabriksbyer Egernsund og Iller, hvor der ifølge provst Burchardi, Ketting, - tidl. præst i Adsbøl - skulle være beskæftiget mere end 200 arbejderfamilier ved de derværende teglværker."

Tysk generalstabskort fra 1880. Indtegnet de to kredse, Thomsen omtaler, og, som det ses, berøres hverken Sønderborg eller Flensborg. Kortet er i det lokalhistoriske arkiv.

Hofråd Thomsen peger også på betydningen af tilstedeværelsen af "det højfyrstelige hof i Augustenborg" og han nævner, at Gråsten er sæde for egnens ret.

Som eksempler på erhvervsdrivende med betydelig omsætning anføres købmanden O.F. Ahlmann og bagermester Petersen. Ahlmann havde udtalt, at han "ikke ville bytte med nogen", og på Sandbjerg slot "blev der spist brød fra Gråsten".

Der skulle således være gode muligheder for en apoteker i Gråsten.

Også hertugen af Augustenborg, Christian August, interesserede sig for sagen. Han gør i sin indstilling til kongen i 1828 opmærksom på, at Gråsten nu i et årstid har haft en praktiserende læge "med en betydelig praksis". Denne kendsgerning har spillet en vis rolle i regeringens overvejelser, for en praktiserende læge på stedet var en nødvendig forudsætning for oprettelse af et apotek. Lægen skulle nemlig føre tilsyn med apoteket.

Den 4. november 1828 udsteder kongen, Frederik VI, en tilladelse til hertugen, at han må drive apotek "efter gældende regler". Hertugen er bevillingshaveren og apoteket "hertugeligt apotek", hertugens ejendom.

Gråsten apotek kan således i år fejre sit 150-års jubilæum, og det gør det samtidig med, at det flytter til en nybygning på Ulsnæs. For fremtiden skal apoteket også dække Broagerland, og apoteket der bliver

filial-apotek af Gråsten. Det nye apotek kommer til at ligge centralt i sit nye virkeområde i umiddelbar nærhed af lægehuset.

Tilbage til 1828. - Efter mange overvejelser om placeringen besluttedes det at indrette apoteket i den bygning på Slotsbakken, hvor det har haft til huse fra 1828-1978. Denne bygning er opført i begyndelsen af 17-hundredtallet som kro, hvorfor vejen kaldtes Krobjerg. Nu kom vejen i daglig tale til at hedde Apotekerbakken, indtil den i vore dage har fået navnet Slotsbakken.

I 1830 købte hertugen af krokonen, enken efter Samuel Kruckau, bygningen, der var stor nok til at rumme såvel apotek som bolig for en apoteker.

Cand.pharm., Samuel Frederik Grove, der senere blev apoteker i Frederikssted på Sct. Croix, forestod indretningen af apoteket for hertugen.

I 1831 foretrak hertugen at bortforpagte apoteket. Blandt ansøgerne var det en ung farmaceut, Lorenz Henningsen, der bød mest, og han blev Gråstens første apoteker fra 1831-1866.

Lorenz Henningsen blev født i Sønderborg i 1803, og han havde fået sin farmaceutiske uddannelse i Kiel. I forpagtningskontrakten med hertugen, der skulle gælde for 20 år, bestemtes det bl.a., at den årlige afgift skulle være 400 rigsdaler-courant de første 5 år, de følgende 5 år 500 og de sidste 10 år 600 rdl-cour. Ved kontraktens udløb i 1851 blev den forlænget yderligere 15 år til Sct. Hansdag 1866.

Apoteker Henningsen var svensk-norsk konsul, og det gav ham kontakt til de svensk-norske tropper, der efter våbenstilstanden i 1849 var indkvarteret i Gråsten med bl.a. den opgave at sikre roen.

Gråsten apotek ca. 1920.

Udlånt af tidl. overlæge E. Juel Henningsen, en efterkommer af Gråsten apoteks første indehaver, Lorenz Henningsen. Bemærk brolægningen på vejen og det manglende fortov. Til højre i gavlen vinduet, hvorfra medicinen blev rakt ud til kunder i hestevogn.

I midten af gavlen indgangsdøren, der i apoteker Axel Andersens tid blev flyttet til sydsiden. Yderst i nordvæggen vinduet til vagtværelsen, hvor den vagthavende farmaceut opholdt sig om natten.

På toppen i gavlen skimtes apoteksymbolet, det kemiske tegn for kviksølv og antimon, stoffer, der tidligere blev meget benyttet ved fremstilling af lægemidler.

Kviksølv

Antimon

Midt på nordvæggen en indmuret kanonkugle med årstallet 1848. Kanonkuglen havde under en fægtning, formentlig træfningen ved Nybøl d. 28. maj, ramt apoteksområdet, og det fortælles, at apoteker Henningsen med en spand vand slukkede den glødende kanonkugle og efter krigen lod den indmure.

Lorenz Henningsen var gift med Helene Juliane Jacobine Juel, der stammede fra Augustenborg. De fik ialt 8 børn. Det fjerde barn, sønnen Valdemar Gustav Adolph, blev senere faderens efterfølger som apoteker i Gråsten.

Lorenz Henningsen havde efter 3-års krigen fået sin forpagtningskontrakt forlænget med 15 år, men da de hertugelige besiddelser ved et patent af 2. marts 1853 var overgået til den danske Krone, blev det den danske stat, han kom til at svare afgift til.

I 1863 vedtog den danske rigsdag en lov, der bestod af 2 paragraffer, og som bemyndigede finansministeriet til at "afhænde det under de gråstenske besiddelser hørende Apothek i Flækken Graasten". Regeringen i København ville ved næste udløb af forpagtningskontrakten, i lighed med beslægtede tilfælde, sælge bygning og koncession til den mand, der drev apoteket, "såfremt den danske stats interesser herved blev tilgodeset".

Det blev ovennævnte V.G.A. Henningsen, der 1866 var blevet apoteker i Gråsten, der skulle have overtaget apoteket efter lovbestemmelsen af 1863, men i mellemtiden havde vi haft krigen 1864, og apoteket blev af den preussiske regering betragtet som et "regeringsapotek", og den preussiske regering ville ikke anerkende den danske regerings beslutning af 1863. Af denne grund, og fordi V.G.A. Henningsen efter eget udsagn "ikke kunne være der som dansksindet", fratrådte han som apoteker Sct. Hansdag 1872.

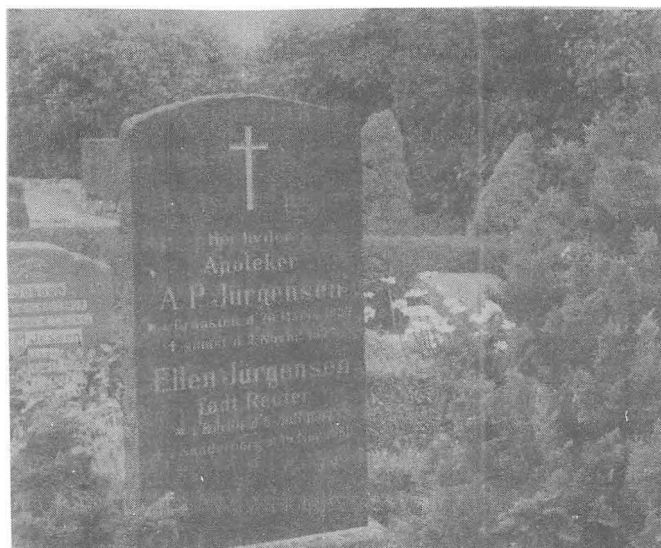
V.G.A. Henningsen flyttede til København, hvor han fik ansættelse ved Carlsberg Bryggerierne, og avancerede til direktør i denne store virksomhed.

Faderen, den gamle apoteker Lorenz Henningsen, døde i Gråsten den 25.12.1871 og blev begravet på Adsbøl kirkegård. For blot få år siden er gravstedet desværre blevet sløjfet. Ved hans død hed det om ham, at "han altid viste en høj grad af interesse for sit kald som apoteker, og at han nød stor agtelse for sin retsindighed og sin varme og mandige optræden ved enhver lejlighed, hvor det gjaldt om at forfægte danskhedens ret lige overfor dens mægtige fjender i Slesvig og i Tyskland".

I 1872 lod den preussiske regering Gråsten apotek sælge ved en auktion, der blev afholdt i Slesvig, og det blev købt af apoteker Adolf Peter Friedrich Holtermann. Han drev apoteket til 1879, hvorefter han solgte det til Christian Ivar Wöger, Haderslev, for 95.000 RM.

5 år senere skifter apoteket atter ejer, idet apoteker Andreas Georg Petersen fra Husum overtager det. I 1879 overdrager han det til apoteker Hans Jacob Christian Witt, der driver apoteket til 1918. Apoteker Witt havde ingen børn, så han solgte apoteket til Rudolf Carstens, der overtog det den 1. juli 1918. Carstens følte sig som tysksindet, og det kan have været medvirkende til, at han forlod byen i 1926 og tog tilbage til sin og hustruens hjemby, Husum, hvor han overtog et andet apotek.

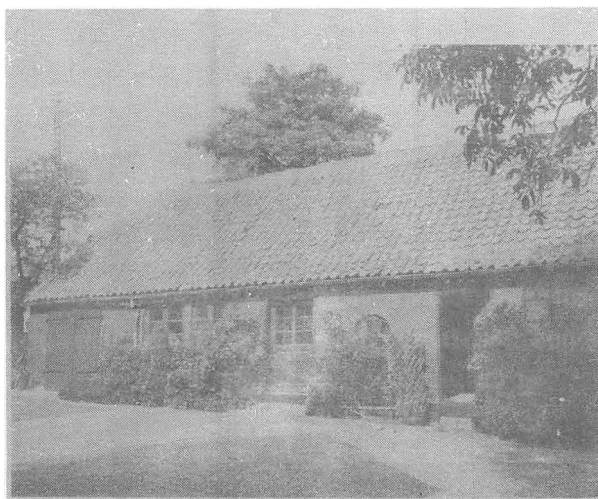
Carstens efterfølger hed Asmus Philip Jürgensen. Han var gråstenerdreng, søn af farver Jürgensen, og således brorsøn af den berømte historiker fra vor by, A.D. Jørgensen. Apoteker Jürgensen havde været discipel på Gråsten apotek, og havde efter sin farmaceutiske uddannelse en overgang været indehaver af Toftlund apotek. Han fik kun lov at virke som apoteker i kort tid, idet han pludselig døde den 3. november 1927, ramt af et hjerteslag. Han overlevedes af sin hustru, der stammede fra Hamborg. Fru Jürgensen, som mange nulevende gråstenerne endnu har i erindring som en venlig og kultiveret dame, døde den 19. november 1960. Ægtefællerne ligger begravet på Adsbøl kirkegård.

Apoteker Jürgensens gravsted på Adsbøl kirkegård

Jürgensens efterfølger var apoteker Anders Christian Andersen. Han kom fra apoteket i Jels. I hans tid blev apoteket i 1941 ramt af en voldsom brand. Det lykkedes dog at redde selve apotekslokalerne, men hele tagetagen og privatboligen blev raseret. Ved genopbygningen blev husets gamle stil bevaret, men det blev udbygget med en mansard, hvorved der skabtes mulighed for udvidelse af apotekets lokaler og lagerrum.

I apotekets gård er der en smuk gammel bygning, der oprindeligt indeholdt laboratoriet og staldrum. Laboratoriet blev i 1946 flyttet til hovedbygningen.

Bagbygningen i dag. Anvendtes tidligere som stald og laboratorium.

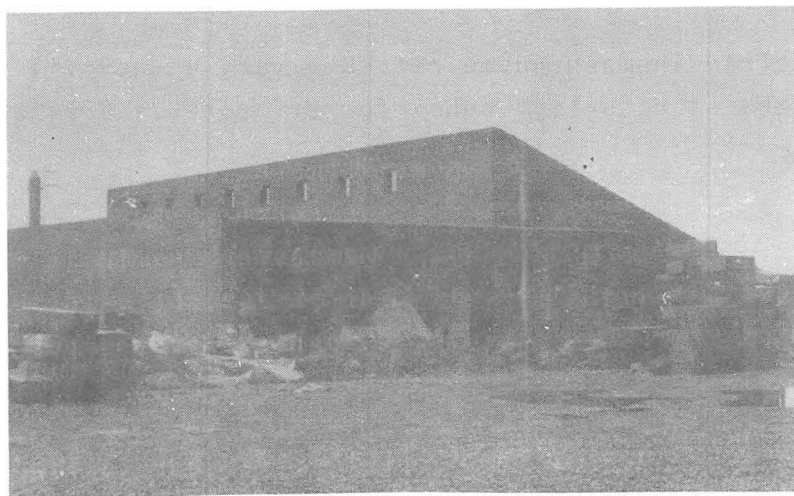
A.C. Andersen blev i 1951 efterfulgt af sønnen, apoteker Axel Kaj Andersen. Han havde været ansat

som provisor på apoteket fra 1930, og har således haft sit virke på Gråsten apotek i tætvad 50 år.

Apoteker Andersen er blevet værdifuldt bistået af sin hustru Fritze Andersen, der i ca. 30 år har været den farmaceutiske leder af receptekspeditionen, et hverv, hun har udført til såvel lægers som publikums fulde tilfredshed.

Også i Axel Andersens tid skete der ændringer på apoteket. Således blev indgangsdøren flyttet til husets sydside fra gavlen, og apoteket fik nyt inventar.

Med apoteker Andersens fratræden sluttede en epoke i apotekets historie. Hidtil havde apoteket været arveligt og apotekerens ejendom. Var apotekerens søn farmaceut, kunne han overtage det, eller det kunne afhændes efter apotekerens eget ønske.

Gråstens nye apotek under opførelse. Juli 1978.

I 1932 kom der en ny apotekerlov, der ophævede dette privilegium. Stillingen som apoteker blev derfor opslået ledig, og i forbindelse hermed anbefalede sundhedsstyrelsen, at Broager apotek blev lagt ind under Gråsten.

Cand.pharm. Henrik Højmark blev ved kgl. udnævnelse af 1.5.1977 Gråstens nye apoteker.

Henrik Højmark stammer fra Sæd. Han har fået sin uddannelse som discipel på Tønder apotek, og han var ved sin udnævnelse ansat i Ribe. Apoteker Højmark har stået som bygherre for det nye apotek, der i løbet af 1978 voksede op på Ulsnæs, og som blev åbnet i september.

Det var et lykkeligt initiativ, der blev taget for 150 år siden, og befolkningen i Gråsten og omegn kan være taknemmelig for den gerning, rækken af Gråstens apotekere gennem skiftende tider har ydet.

Hofråd Thomsen havde ret. Der var, og der vil stadig være et naturligt behov for et apotek i Gråsten.

Uwe Møller

SKOLEKRONIK

Denne artikel er blevet til på grundlag af tre protokoller fra Rinkenæs skole. Den ældste er påbegyndt 1834, den næste 1865 og endelig en "Skole Chronik", der omhandler 1908-1920.

Protokollen fra 1834 er ført af degnen Hans J. Nielsen. Han virkede i embedet fra 1829-1879, og foruden at være degn og lærer var han også gårdejer i Rinke-næs. Han blev gift ikke mindre end 4 gange. Den sidste kone overlevede ham, da han døde 1881 i Flens-borg.

Protokollen var en forsømmelsesprotokol, og degnen har af og til gjort små notater, når der var noget særlig bemærkelsesværdigt, kortfattet, men nok til, at man er klar over, at det er en afvigelse fra hverdagen.

Degnen skal iøvrigt have forfattet indskriften på Sejerstenen ved hovedvej 8 og ligeledes på Sejer Steffensens gravsted på Rinkenæs gamle kirkegård.

De gamle protokoller er imidlertid også blevet be-nyttet til en slags dagbog, en såkaldt Skole-Chro-nik. Provst Gøttig i Aabenraa, der var skolernes ø-verste myndighed, udsendte i 1865 et cirkulære, hvori det hedder: "Desuden skulle nogle blade (i skolepro-tokollen) tages til en Skole-Chronik, i hvilken læ-reren indfører de forandringer, der sker med skolen og skolebygningen". Dette påbud blev efterlevet, og i protokollerne er der, hvor der er en ledig side, indført cirkulærer, oplysninger om visitation og om lærernes ansættelse og fratræden. Alt imellem hinan-den og ikke i kronologisk rækkefølge. Indtil 1880 er alt dansksproget, derefter benyttes konsekvent tysk.

I artiklen er medtaget uddrag fra de to ældste pro-tokoller, mens vi af den "Schule-Chronik", lærer Bruhn har skrevet, har taget det meste med, idet den giver et godt billede af livet i Rinkenæs skole i å-rene før og under første verdenskrig op til 1920.

Lige Afdeling. B.

Første eller i øverste Klasse A. d. 2. Afdeling. B.

Protokoll fra Undervisningens Begyndelse i det nye Local.

No.	Elevens Navn.	November: 21 Dage	December: 19 Dage	Januar: 11 Dage
		fjendte Udd. Dage.	fjendte Dage.	fjendte Udd.
1.	Louise Johanne Christensen.	1. 1	1.	1.
2.	Johanne Christensen Christensen.	III. IIII. IIII. IIII.	21. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19.	
3.	Johanne Christensen Christensen.	III. IIII. IIII. IIII.	21. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19.	
4.	Johanne Christensen.		0.	0. 1.
5.	Johanne Christensen Christensen.	III. IIII. IIII.	11. III. IIII.	6. IIII. IIII. IIII.
6.	Johanne Christensen.		0.	0.
7.	Johanne Christensen.	I.	1.	0. 1.
8.	Johanne Christensen Christensen.	I. IIII. IIII. IIII.	10.	0. 11.
9.	Johanne Christensen.	VI. IIII. IIII.	5. IIII.	4. IIII. IIII. IIII.
10.	Louise Johanne Christensen.		0. 1. 1.	2. 11.
11.	Johanne Christensen.	I. IIII. IIII. IIII.	6. 1. 1.	2. IIII. IIII. IIII.
12.	Johanne Christensen.		0.	0.
13.	Louise Johanne Christensen.		0.	0.
14.	Johanne Christensen.	III. IIII. IIII. IIII.	21. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19.	
15.	Johanne Christensen.		0.	0.
16.	Johanne Christensen Christensen.	I.	1.	0. 1.
17.	Louise Johanne Christensen.	III. IIII.	7. IIII. IIII.	2. IIII. IIII.

Siden omhandler "Første eller øverste Klasse A". Denne klasse er delt i to afdelinger, A og B.

Foroven har degnen noteret: "Skoledage fra Undervisningens Begyndelse i det nye Local". Dette nye "Local" er den nye skole, der blev åbnet den 6. november 1834. Det er det nuværende Nederbyvej 51. Skolen havde indtil da haft til huse i det nuværende Nederbyvej 88, men det kan ikke siges med sikkerhed, hvorlænge den har været der.

Protokollen, der er en forsømmelsesprotokol, er ført overordentlig smukt. Man kan tydeligt læse elevernes navne, og man nikker genkendende til slægtsnavne fra Rinkenæs, Trappen og Alnor, som f.eks. Schütt, Godt, Paulsen, Richelsen og Ryborg.

For hver måned er antallet af skoledage anført, og hver dag, hvor en elev forsømmer, bliver markeret med en streg. Hver måned tælles antallet af de forsømte dage sammen, og har en elev særlig mange forsømmelser, bliver årsagen ofte noteret, som f.eks. "syg", "hjulpet faderen", "knyt" eller "moderens nedkomst".

År for år skrider protokollen frem, og hvert år noteres høstferie. I 1835 er den i august fra den 2.-9. og 16.-23. Også den 14. september har været fridag, idet der var marked i Klipleve, og den 2. november var der marked i Broager. Man fristes til at tro, at markedsdagene er fridage mere af hensyn til gårdejer-deggen end til børnene.

I 1842 har deggen været syg i februar: "- hvorfor undervisningen i hver classe udsattes 5 dage", og fra "12.-19. juni var skolen udsat formedelst sammes maling".

En inspektion af skolen i 1845 beskrives således: "Præstens besøg. Ankomst kl. 8½ slet. Skolen begyndtes præcis kl. 9, formedelst den stærke regn kom mange børn vel sildigt. Katekisation over "Den gældbundne tjener", derpå tysk og endelig skrev (børnene) over forberørte bibelhistorie, og så hovedregning.

Præsten spørger: Når begynder skolen om morgenen? Deggen svarer: Fra Mortensdag til Kyndelmisse kl. 9, og om middagen i dette tidsrum kl. 1 slet. Præsten gjorde børnene til pligt at være forsamlede kl. 8½".

Krigen i 1848 berører også skolegangen. Efter slaget ved Slesvig trækker den danske hær sig tilbage til Dybbøl og Als, og den preussiske følger efter og sætter sig fast på Sundevad. I april måned har deggen noteret: "Fra udgang april til 7. september lå der militær i skolen".

Rinkenæs gamle skole
 Huset sandsynligvis opført ca.1730.
 Var skole indtil 1834, derefter bo-
 lig for lærerne. Nuværende Nederby-
 vej 88.
 Foto fra ca. 1940.

I 1862 får vi et lille indblik i degnens private sorger: "Fra 22.-30. juni har skolen været udsat på grund af min kones sygdom, død (24. juni) og begravelse".

I 1861 er opført navnene på alle skoleinteressenterne i Rinkenæs. Det hænger sammen med en ny aflønning af degnen, hvorfor der er lavet en fortegnelse over sognets beboere. Resultatet opgøres til 28 bønder, 85 kådnere og inderste og 60 hyreinderste.

Forsømmelse fra skolen var meget udbredt, fordi børnene blev brugt som hjælpere både ved landbrug og fiskeri. På en tilfældig valgt side i protokollen har vi i månederne juli-august-september optalt, at der var 62 skoledage. Af de 21 elever, der er nævnt på siden, har i denne periode 3 overhovedet ikke været i skole. De var tjenestedrenge, og deres husbond har ikke fundet det nødvendigt, at de skulle lære noget. 9 af eleverne har forsømt $\frac{2}{3}$ af tiden, og de sidste 9 har næsten alle forsømt $\frac{1}{3}$. Den elev, der forsømte mindst, forsømte "kun" 15 af de 62 dage.

Det er derfor ikke underligt, at der udstedes et cirkulære fra det kirkelige visitatoriat i Aabenraa om, at dette forhold må ændres, og cirkulæret, der findes afskrevet i protokollen, slutter: "Det bringes i erindring, at visitatoriatet ikke er bundet til kun at anvende bøder". Cirkulæret er underskrevet af amtmand Heltzen og provst Karstensen.

Man har ønsket at beskytte børnene, der blev stærkt udnyttet til arbejde, og ikke mindst de børn, der havde plads. Mange af dem fik af deres husbond kun lov at møde en dag om ugen. En forældreløs dreng, der boede på arbejdsanstalten, havde plads i Holbøl, og den arme knægt på 9 år har ikke været i skole en dag i sommerhalvåret. Det var ikke altid rart at være barn i de gode gamle dage.

Krigen 1864 gik heller ikke sporløst henover skolelivet. Degnens notater er imidlertid desværre meget kortfattede, idet der kun står:

"NB. Den 8. februar. Snefog og krigsurolighed. Den 10. februar kom af samme grund ingen børn i skolen". Det var de preussiske tropper, der forfulgte den danske hær på tilbagetoget fra Dannevirke, som nu den 8. og 10. februar kom til Rinckenæs.

Og da protokollen i de følgende måneder er blank - først i september 1864 er der igen normal skolegang - ligger det nær at antage, at skolen er blevet beslaglagt, sandsynligvis til lazaret. Vi ved nemlig, at der under kampene på Dybbøl var lazaret i Rinckenæs. Derom vidner en fællesgrav på Rinckenæs gl. kirkegård.

Fællesgrav på Rinckenæs gl. kirkegård
 Samme indskrift på dansk og tysk
 Hvilested for 66 preussiske og danske krigere
 døde i lazarettet i Rinckenæs i krigen 1864.

Her er fred efter strid.

Rinckenæs menighedsråd satte dette minde

Som nævnt, påbød provst Gøttig, at der skulle føres en Skole-Chronik, og i november 1865 påbegyndes den af lærer Bernhard Nacker, der skriver:

"Jeg blev konstitueret under 15. september 1864 og fast ansat 16. september 1865. Dette efterår (65) lykkedes det mig efter megen møje at foranledige nye, dobbelte vinduer indsat i mit værelse, hvor vinden indtil da havde fri gennemmarch.

I løbet af 8 måneder har degnen ægtet og begravet en udmærket hustru. Andenlæreren må dybt beklage dette dødsfald.

Ved et den 31. januar 67 afholdt præstevalg her i kirken valgtes pastor Wacker med 83 stemmer mod 2. En øsende regn bidrog ikke til at forhøje dagens festlighed.

Den 6. juni 1867 ledsagede jeg min gamle ven Bremer til hans sidste hvilested. Efter at have virket i 48 år som lærer ved Bækken skole, døde han efter et smertefuldt sygeleje som en Herrens tjener 70 år gammel.

Den 30. april sluttede jeg skolen i Rinkenæs for at tage bort til Koldmoos. Rinkenæs 30. april 1868.

B. Nacker"

Den 22. december 1866 har degn H.J. Nielsen opført, hvad han oppebar i løn:

"1. Skolekaldets nettoindtægt.	610 mk.
2. Degnekaldets nettoindtægt.	<u>440 mk.</u>
	Ialt 1.050 mk.
- til pension.	131 mk. 4 sk."

Den næste indførsel i protokollen er ganske kort:
 "1867. 11. marts aflagdes hyldningseden i Aabenraa"
 Bag disse få ord ligger sikkert mange og tunge over-
 vejelser hos degnen.

Da Preussen efter opgøret med Østrig havde overta-
 get rettighederne til Slesvig og Holsten, blev det
 i 1867 krævet, at nordslesvigske lærere, der var
 blevet ved skolerne, skulle aflægge hyldningsed
 til kongen af Preussen. Nægtede de, var det ensbe-
 tydende med øjeblikkelig afskedigelse. Mange kom i
 en alvorlig samvittighedskrise, og en del nægtede
 at aflægge eden. Imidlertid valgte en del - især på
 østkysten - at gøre det. Hvilke overvejelser, degn
 Hans J. Nielsen har gjort sig, ved vi ikke, men det
 har næppe været helt let for ham.

I de følgende år er det sparsomt, hvad der gives af
 oplysninger. Lærerne må nøjes med at notere, hvor-
 når de er ansat, og hvornår de er rejst til andet
 embede, og der knyttes ikke kommentarer af betyd-
 ning til deres ophold i Rinkenæs.

I 1897 ansættes imidlertid lærer C.H. Nørcken fra
 Lundtoft, og han gør lidt flere notater - iøvrigt
 de sidste på dansk i protokollen.

"Efter visitationen var der fælles spising i præs-

tegården, hvilket var meget interessant, idet den ene af vore ærede kirkeældste altid sagde "Fatter" til superintendenten.

Den 2. oktober holdt degn Nielsen sit 50 års jubilæum. Både præsten og skoleinspektøren tog del heri. Pastor Høck holdt hovedtalen, som havde alles bifald, og skoleinspektørens tale bør roses på samme måde.

En anden tale, der blev holdt af en vis ånd fra Vesten, kan jeg ikke rose, thi han bragte hr. Nielsen ikke andet end en del hilsener både fra de døde, som var hensovede for mange år siden, og de levende, som var i Nielsens nærhed, nemlig hans kone og barn, som sad ved hans side. Efter denne fest, som blev holdt i skolen, var der spisning og bal på Stadt Hamburg i Gråsten.

Det var meget smukt, at præsten og skoleinspektøren tog del i denne glæde, da de derved viste, at de ikke holdt sig for gode til at tage del i de - af de ortotokse personer - foragtede verdensbørns fornøjelser.

Gud give hr. Nielsen endnu mange år at leve i, så han med kraft og sundhed kan bære den af regeringen ham skænket æresorden."

I de følgende år er det småt med, hvad der skrives. Der er kun korte notater om visitation på skolen og læreransættelser.

I 1885 har lærer Lorenz Asmussen dog gjort et interessant notat: "I dette forår blev dansk læsning afskaffet. Der er nu kun 5 timer med dansk religionsundervisning om ugen".

I 1887 ophører skoledagbogen. Af pladshensyn har vi ikke medtaget de forskellige cirkulærer, der i årenes løb er indført. Cirkulærer udstedt fra dansk side indtil 1864, og derefter fra tyske skolemyndigheders side.

Ringenæs skole

Postkort fra ca. 1924. I skolegården lærer C. Bruhn og hans kone. Skolen er nu privat beboelse, Nederbyvej 51. Bemærk i skolegården bommen, der anvendtes i gymnastiktimen. Desuden ses dobbelteen, der skulle symbolisere Slesvig-Holstens samhörighed.

Det må formodes, at der også i årene fra 1887 til 1908, hvor lærer Bruhn begynder sin omhyggeligt førte dagbog, har været ført skoledagbog, men den protokol er desværre forsvundet.

Vi gør derfor et spring frem i tiden til 1908.

Førstelærer Chr. Bruhns optegnelser:

"1908. Året bragte store ændringer for skolen i Rinkeæs. Det gamle skoleforstanderskab blev afløst af en ny kommission. Før havde der været to skoleforstandere, nu blev det en kommission på fem medlemmer, der blev valgt af sognerådet.

Af lærerne blev Christian Bruhn udnævnt til førstelærer, og pastor Jensen blev formand for skolekommissionen. Skolen havde hidtil haft 3 klasser, nu skulle der være 4, og regeringen havde givet tilladelse til udbygning. Arbejdet blev overdraget murermester Tychsen for et tilbud på 8000 mark.

Den 4. juli blev grundstenen lagt. Lærerne Bruhn og Kylling murede hjørnestenene i fundamentet. Arbejdet skred godt frem, og den 8. august blev tagkonstruktionen rejst. Den 1. oktober var tilbygningen færdig.

Det kneb at få tilstrækkelige lærerkræfter, og til gengæld for en, der blev indkaldt til militær tjeneste, fik skolen en lærerinde.

1909. Den 18. marts var der eksamen. 1. klasse blev

hørt om Jesus og samaritanerinden. 2. kl. Den barmhjertige samaritan. 3. kl. Peters fiskedræt og 4. kl. Jesus velsigner børnene. Desuden læsning, deklamation, regning og sang.

Elevantallet i det nye skoleår var: 1. kl. 53, 2. kl. 48, 3. kl. 69 og i 4. kl. 63, ialt 233.

15.7. besøgte skoleråden skolen og inspicerede 1. og 2. klasse.

3. juni havde lærer Kylling 25 års jubilæum, og den 29. august kunne han fejre sit sølvbryllup.

I sommerferien blev gulvene i 3. klasse malede, og i 2. klasse blev væggene malet med oliefarve.

Fra 4. - 18. oktober deltog førstelærer Bruhn i et frugtavlerkursus i Kiel.

1910. Skoleåret begyndte med 237 elever. 3. maj besøgte skoleråd Mosehuus skolen.

Fra 25. - 30. juli deltog førstelærer Bruhn i den 5. Lærer-Flåderejse. Den begyndte i Hamborg, og turen gik til Kiel, Brunsbüttel, Helgoland, Wilhelms-hafen og sluttede i Bremen, hvorfra de 312 deltagere rejste hjem.

Den 12. august skulle der vælges ny lærer, da lærer Kylling søgte sin afsked. Den blev bevilliget med pension. Der havde meldt sig to ansøgere. Brodersen fra Ullerup blev valgt.

1911. Den 1. maj gik lærer Kylling efter 27 års virksomhed på pension. Skolekommisionen tog ikke notits af dagen. For hans mangeårige arbejde og retskafne karakter kunne man ved hans fratrædelse godt have påskønnet dette ved en beskeden opmærksomhed.

31. maj var der inspektion af skolen af regeringsråd Prall fra Slesvig. Han var ledsaget af skoleråd Mosehuus.

Søndag den 24. september afholdtes der en fest for ungdom og skolebørn i Rinkenæs. Skolebørn fra Klipleve, Vilsbæk, Holbøl, Kværs, Hokkerup, Gråsten, Adsbøl, Tørsbøl og Bøgeskovskov deltog i festen, der var begunstiget af godt vejr. Interessen for festen var overordentlig stor. Landråden, der er formand for kredsudvalget for ungdomsopdragelse, havde sendt sin stedfortræder hr. von Bornstedt. Rinkenæs skoleelever vandt 3 sejrskranse.

Ved konfirmationen den 22. og 30. marts blev 10 drenge og 16 piger konfirmeret. På tysk 6 drenge og 9 piger. På dansk 4 drenge og 7 piger.

I anledning af en indberetning viser det sig, at modersmålet i de enkelte klasser fordelte sig som følger:

1. klasse. 47 børn. Tysk 13. Dansk 34.
 2. klasse. 64 børn. Tysk 17. Dansk 47.
 3. klasse. 55 børn. Tysk 7. Dansk 48.
 4. klasse. 74 børn. Tysk 20. Dansk 54.

Ialt 240 børn. 57 tysksprogede og 183 dansksproge-

de.

1912. Skoleåret begyndte med et elevantal på 236. Ligesom året før var der ungdomsstævne den 22. september, og deltagelsen var som i 1911.

1913. Den 3. marts afholdtes eksamen. Der blev prøvet i følgende: 4. kl. Enkens søn fra Nain. 3. kl. Jesus indtog i Jerusalem, Rødkælken og Sønderborg. 2. kl. Jesus virksomhed og Riesengebirge. 1. kl. Det sjette bud, 30 årskrigen, Orangutang og Westfalen. I alle klasser var desuden regneopgaver efter klassens standpunkt, og der blev afsunget flerstemmige sange. Der var stort besøg af forældre og venner af skolen, i ældste klasse var 26 personer kommet til stede.

Den 10. marts. 100 årsdagen for indstiftelsen af Jernkorset. Til erindring om vort preussiske folks rejsning blev der i alle klasser afholdt mindefest, afhængig af klassens stade.

Medens de mindste fik fortalt om betydelige personers liv i denne store tid, så formede festen sig i den øverste klasse værdigere og mere indholdsrig. Efter salmen "Lobe den Herren" holdt klasselæreren et foredrag, hvor han skildrede tiden for 100 år siden. Udviklingen, forløbet og følgerne. Derefter var der deklamation af børnene: "Aufruf" af Körner, "Geharnischte Sonette" af Rückert, "Lützows wilde Jagd" af Körner. Sange fra den tid, bl.a. Schenkendorffs "Freiheit die ich meine" klang festligt, og

"Deutsche Trotz" blev virkningsfuldt foredraget, og undlod ikke at gøre indtryk på børnene. Efter læreren havde henvist til de opgaver, der idag - som tidligere ved Leipzig - lå for vort folk, afsluttedes festen med fællessang.

Den 17. juni. H.M. kejseren og kongens regeringsjubilæum. Om morgenen mødte børnene i skolen i søndagstøjet, og festen begyndte med "Lobe den Herren". Efter oplæsning af Davids 21. salme holdt førstelærer Bruhn festtalen. Han omtalte jubilareren som fredens fyrste, der i uophørligt arbejde og omsorg for sit folk havde sat alle sine kræfter ind, og han havde forstået at bevare arven fra faderen og udbygge den. Han havde en levende interesse for sit folk, og som menneske var han for enhver et lysende forbillede.

Efter festtalen udbragte den kgl. overskoleinspektør hr. pastor Jensen, der også deltog i festen, et Hoch for majestæten. En elev deklamerede en festhilsen til kejseren, og man afsang kejserhymnen.

Skoleinspektøren overrakte et pragtværk, "Unser Kaiser" til den dygtigste dreng, og til andre flittige elever blev der i anledning af den sjældne fest uddelt små fædrelandske bøger om vor kejser og hans virke.

Med sangen, "Nun danket alle Gott" og en bøn sluttede festen i skolen.

Om eftermiddagen var der udflugt til det skønne

Rønshoved. Festligt klædte og bærende blomsterguirlander drog de glade børn gennem Rinkenæs. Med et korps af trommer og fløjter gik det med musik og glad sang ud i det fri. Mange forældre sluttede sig til optoget, der i Bækken blev forstærket med skolebørnene der, og efter 1½ times march nåedes Rønshoved.

Efter en hvilepause begyndte legene og underholdningen. Rinkenæspigerne, der blev ledet af deres lærer, gav en fremstilling af "Treuholdens Jubiläumsfeier". En korsang indledte forestillingen, der sluttede med "Heil Dir Kaiser".

Også drengene opførte et lille teaterstykke: "Meister Hämmeler". I den skønne frie natur fremførte pigerne derpå forskellige sangdanse. Blomstersmykkede og glade dansede de og høstede stort bifald af forældre og venner, der var mødt talrigt op.

Børnene blev derpå samlet til fællessang, og glad klang de kære folkesange fra friske børnelæber. Til slut samledes voksne og børn om lærer Carstens, Bækken, der endnu engang mindedes jubilaren og udbragte et "Hoch der Kaiser".

På venligste måde havde Rinkenæsserne sørget for hjemfarten, idet der var vogne, på hvilke alle kunne få en plads, og med sang gik det hjem.

Den 19. oktober afholdtes mindefest for hundredåret for slaget ved Leipzig på samme måde som festen den 10. marts med taler, deklamation og sang.

I oktober 1913 skete der en betydelig ændring af skolen, idet den nybyggede skole i Alnor var færdig, og 81 børn blev overført til den. Det var børnene fra Alnor, Trappen, Toft og Pelzergård, der her fik deres nye skole.

Rinkenæs skole havde nu kun 153 elever og blev en treklasset skole.

1914. I den tomme klasse blev der indrettet et ungdomshjem. Landråden gav 450 mark til indretningen, og der blev købt 2 borde, 12 stole, billeder og lamper og tillige et lille bibliotek for ungdommen. Værelset virkede venligt, og de unge samledes her til foredrag, til spil og anden underholdning.

Mindedag for stormen på Dybbøl blev fejret på skolen på 50 årsdagen. Efter en sang gav læreren et billede af begivenhederne for 50 år siden.

Digtet "Der Tag von Düppel" blev deklameret, og på denne måde forsøgt at levendegøre folks begejstring for 50 år siden over Preussens vældige våbenmagt. Da festen havde tilknytning til egnen, fulgte børnene spændt med i det, der blev fortalt. Festen sluttede med "Lobe den Herren".

Den 1. august blev skolen lukket. Sommerferien stod for døren. Elever og lærere glædede sig til de næste fire uger, selv om der på den politiske himmel hang mørke skyer. Man håbede på, at det ville lykkes for kejserens regering at bevare freden.

Men så kom den 2. august mobiliseringen til hær og flåde. Også landstormen indkaldtes, og førstelæreren måtte møde under landstormens fane. Andenlæreren blev ligeledes indkaldt, så kun Matthiesen var tilbage til at tage sig af undervisningen.

Hvornår der atter bliver ordnede forhold er ikke til at forudse. Måtte det snart ske for vor skole og for vort folk. Den 5.8. C. Bruhn"

Det har nok været under påvirkning af tidens alvor, at førstelærer Bruhn underskriver skolekronikken. Måske for det tilfælde, at han ikke ville komme til at skrive mere om skolens historie.

Hans militære løbebane blev dog relativ kort, idet han den 10. maj 1915 blev hjemsendt og atter overtog skolens ledelse, og dermed kunne fortsætte sin beretning om Rinkenæs skole.

Han begynder med i protokollen at føre en liste over alle de personer, der fra Rinkenæs skoleområde bliver indkaldt i krigsårene. Det eneste, der mangler på den udførlige liste, er indkaldelsesdatoen. I alt 125 personer er skrevet op med stilling, navn og det regiment, vedkommende er indkaldt til. Desuden nævner han, hvilke dekorationer de forskellige blev tildelt, og hvem der er faldet.

Og så lader vi atter skolens dagbog fortælle om de følgende krigsår:

"Efter krigens udbrud, især da England på gemen måtte erklære os krig, frygtede man i vort sogn, at vor hjemstavn skulle blive krigsskueplads. Men selv om sognet lykkeligvis undgik den umiddelbare krig, så mærkede vi dog, hvorledes krigen greb ind i alle daglige forhold.

Høsten stod for døren, da mobiliseringen kom. Et godt vejr hjalp til, at høsten blev godt bjerget. På knap 3 uger var markerne ryddede. På arbejdskraft var der ikke mangel. Hjælpsomme hænder var overalt til stede, hvor manden var indkaldt. Skolerne stillede elever til rådighed for høstarbejdet. Vore egne landbobørn havde mange steder fuldstændig erstattet de voksne, og skolen stillede sig meget imødekommende, så landbruget kunne fungere.

I togtrafik og sejladsen på fjorden kom der kraftige indgreb. Togkøreplanen blev ændret, så der kun en gang om formiddagen og en gang om eftermiddagen var forbindelse til Flensborg og Sønderborg, og rejsende til Tønder måtte stige om i Tørsbøl. På fjorden blev der sejlet efter vinterfartplan, og kun de mindste skibe blev benyttet.

Vore troppers fremgang fyldte de hjemmeværende med glæde og jubel. Når krigsefterretningerne indtraf - telegrammer og ekstra aviser sørgede for hurtig bekendtgørelse - så vajede flagene fra høje master. Snart viste folks taknemmelighed overfor de "Feldgrå" sig, og en strøm af kærlighedspakker med cigarrer, tobak og chokolade blev sendt til fronten.

Da den kolde årstid nærmede sig, gik skolepigerne flittigt i gang med at strikke strømper, halstørklæder og vanter til vore tapre krigere. Med en hilsen fra de flittige piger blev de forskellige ting sendt til fronten, og snart kom der hilsen tilbage.

Drengene samlede tøj til de fattige fordrevne og brandskattede østpreussere.

Der blev foranstaltet en "Rigsulduge", hvor der blev indsamlet uldsager af alle slags, og børnene fra Rinkenæs skole samlede ialt 385 kg. Ligeledes blev der foretaget en indsamling til de indkaldtes familier. Imidlertid ydedes der støtte fra såvel statens som amtets side, min kone fik månedlig 12 mk., og hvert barn 6 mk., hvorfor den indsamlede sum blev anvendt til at tegne en krigsforsikring for de indkaldte. For en præmie på 10 mk. fik man en forsikring på 250 mk. Mejeriet gav hver måned 20 kg smør, der blev sendt til soldaterne eller til lazaretforvaltningen i Slesvig.

I løbet af vinteren 1914/15 fandt der en almindelig prisstigning sted. Kartoffler kostede 15-18 mk. pr. 100 kg. Kød og flæsk 1,20 - 1,30 mk. Skinke 1,60 mk. og smør 1,80 mk. pr. pund. For at strække melforrådene blev der indført brødkort. Hver person fik ugentlig 2 kg brød incl. 175 g mel. Senere blev det ændret til 1 3/4 kg brød og 175 g mel. Om vinteren blev der knaphed på petroleum, og lys og sæbe steg i pris.

Skolearbejdet var fra august 1914 til pinsen 1915 meget uregelmæssigt. Efter sommerferien 1914 overtog Matthiesen og Sachau undervisningen, men i november blev Sachau indkaldt. Pensioneret lærer Nydahl trådte så til og tog nogle timer, men blev kort efter syg, og Matthiesen måtte selv forestå undervisningen.

1915. I april måned ansættes lærerinde Emmy Rehders. Den 10. maj blev førstelærer Bruhn hjemsendt fra militærtjenesten.

Til en national fond for efterladte efter de i krigen faldne, blev der i sidste uge i juni arrangeret en indsamling af guld og sølv. Resultatet var meget glædeligt. Næsten alle beboere gav beredvilligt hertil, og der indkom 14 ure, 12 urkæder, 18 armbånd, 15 ringe (fire af guld), 12 broscher, 4 kors, 25 ørenringe, 18 skeer, 1 nål, 8 knapper, 1 spænde, 1 platmenage, 1 stor sølvskål, 46 til dels store sølvmønter og 16 brudstykker af forskellig slags. Desuden 83 mark. Endvidere blev der bestilt 47 jernringe, der kostede 50 pf. stykket. De blev senere fremsendt til fordeling, og de havde indskriften "Vaterlandsdank". De skulle være en erindring om den store tid.

Sommerferien varede fra 1. - 30. august. Såvel før som efter ferien var der mange forsømmelser af elever. I landbrugets interesse var det nødvendigt, at børnene hjalp hjemme, men skolearbejdet led meget under disse forsømmelser.

En indsamling til fordel for dem, der var taget til fange i Rusland, indbragte 198 mk. og desuden forskellige uldsager, bøger, sæbe m.m. Eleverne deltog ivrigt i dette indsamlingsarbejde.

Den 21. oktober blev der afholdt mindefest i de forskellige klasser til erindring om 500 året for det brandenborgske-preussiske herskerhus. 27 elever modtog i den anledning et lille fests

"Unsere Hohenzollern 1415-1915" af Dr. Rocholl.
Det var en gave fra overpræsident, statsminister
von Moltke.

Fortsættelsesskolen blev åbnet den 2. november.
I centrum af undervisningen stod den militære ud-
dannelse. Foruden verdenskrigens store begivenhe-
der og dermed beslægtede områder blev den teore-
tiske undervisning om soldaterlivet gjort til gen-
stand for uddannelsen, og hertil kom så praktiske
øvelser. Undervisningen blev fulgt af 8 unge. Den
4. maj sluttede skolen.

Den frivillige aksindsamling, som skoleeleverne fo-
retog to eftermiddage, indbragte 227 pund hvede og
byg. Kornet blev solgt, og indbragte 29,56 mk., der
anvendtes til at sende beskedne julepakker til vore
indkaldte fra Rinkeføl. Børnene havde også samlet
tobak, cigaretter, chokolade og sæbe, og der blev pak-
ket og afsendt ialt 77 pakker.

1916. 27. juni indsamlede børnene i ældste klasse
105 mk. til fordel for efterladte efter faldne i
Aabenraa amt.

3. april blev 24 rekrutter optaget i skolen, nem-
lig 11 drenge og 13 piger, og elevtallet var ved
skoleårets begyndelse 139.

Der blev indført sommertid, så skolegangen begyn-
der kl. 7 om morgenen. På frieftermiddagene gør
børnene sig nyttige ved at hjælpe i landbruget.

Papirindsamling foretaget af børnene indbragte 824 kg, og indsamling af brændenælder gav 232 kg tørrede stængler. Pengene herfor blev sendt til Røde Kors.

Fortsættelsesskolen blev åbnet 2. november. 11 elever meldte sig, heraf blev 4 indkaldt. Dagsbefalinger fra hærledelsen tillige med de officielle forordninger var genstand for undervisningen, der sluttede 10. marts 1917.

1917. Den 23. januar besøgte amtsskoleinspektøren 2. klasse og fortsættelsesskolen.

Da lærer Carstens i Bækken blev indkaldt, overtog lærerne Bruhn og Matthiesen undervisningen i denne skole ved at tage to dage hver.

På grund af brændselsmangel blev undervisningen forkortet, så der ikke var skolegang om lørdagen og onsdag eftermiddag. Fra 12. marts var der kun 2 dages undervisning om ugen.

Den 1. juli forlod lærer Matthiesen Rinkenæs og overtog embedet i Bækken skole, da lærer Carstens var faldet.

I løbet af året foretog skolebørnene 3 indsamlinger, der gav 91 mk. til soldaterhjem, 168 mk. til hær og marine og 104 mk. til bygning af U-både.

Børnene deltog meget i landbrugsarbejdet, da der manglede hjælp til roe- og høstarbejdet. Forsømmelserne, især blandt drengene, nåede ukendte højder.

I sommerens løb indsamlede børnene 235 pund brændenælder, 600 pund tjørnebær, 650 pund kastanier.

Ved tegning af 6 krigslån skaffede 17 børn 500 mk., og til 7 krigslån blev der af 21 børn tegnet 200 mk.

Den 12. november modtog førstelærer Bruhn "Fortjenstkorset for krigshjælp".

1918. Den 7. april kunne førstelærer Bruhn fejre sit 25 års embedsjubilæum. Pastor Boch, Kvær, holdt om morgenen i den festligt smykkede klasse en tale, hvor han udtrykte dagens betydning. Nogle elever hilste jubilaren med en deklamation.

Skolekommisionen og sognerådet havde tillige med nogle forældre og familie til jubilaren indfundet sig til festen, der blev indledt med de tre første vers af "Lobe den Herren", og afsluttet med de to sidste vers.

Der var mange opmærksomheder fra sognets beboere, og formanden for menighedsrådet overrakte et billede af den gamle, lille kirke. Under ledelse af frk. Rehders fremførte 16 piger nogle sanglege og viste et tableau, "Snehvide og de 7 dværge". En sangdans opført af 8 store piger sluttede optrinet.

For at alle i Rinkenæs kunne få lejlighed til at se børnenes præstationer, blev det hele gentaget

den 11.4. i Overkroen. Salen var fyldt til sidste plads, og de medvirkende høstede megen anerkendelse fra alle sider.

Til det 8. krigslån tegnede 36 børn 525 mk.

Den 1. juni kom lærer Sachau som krigsskadet tilbage og genoptog sit arbejde på skolen.

Af børnene blev der indsamlet 229 mk. til krigsinvalidere.

Fra 1. juni og i løbet af sommeren indsamlede børnene 1800 kg blade fra løvtræer, 114 kg brændenælde, 43 kg slåen, 60 kg tjørnbær, 98 kg hyben og 20 kg bog.

1919. Den nye tid bragte ingen afgørende ændringer for skolen. Ministeriet for videnskab, kunst og uddannelse ændrede ikke religionsundervisningen, men den var ikke obligatorisk. Forældrene gjorde ikke brug af friheden til at fritage deres børn fra religionsundervisning.

I historieundervisningen måtte alt, hvad der kunne virke irriterende på den nye republikanske regeringsform i det tyske rige, undgås.

Lærerne erklærede sig villige til at fortsætte undervisningen.

Om sommeren deltog 13 børn i et ophold i Danmark. Flere havde meldt sig, men det var ikke muligt at få plads til et større antal.

1920. Den stedlige skolekommision blev ophævet. Et stykke af den gamle tid blev hermed begravet. Den ny tids politiske spørgsmål gik ret sporløst forbi skolen. Først på afstemningsdagen den 10. februar 1920 foranstaltede ungdommen et optog. Lærerne holdt sig borte, da deres deltagelse var forbudt af den Internationale Kommision.

Den 26. april indsattes lærer Aage Fast, Kolding. Undervisningen blev nu på et nyt sprog. I 1. og 2. klasse beholdtes indtil videre 6 timer ugentlig med tysk undervisning. I 3. klasse udgik tysk helt. Et kompromisforslag om 18 danske og 12 tyske timer blev ikke bevilliget. Kun i de fag, der fandtes lærebøger, blev der undervist på dansk. Religion, dansk og geografi.

Ved indsættelsen af den nye lærer var missionær Jessen, sognerådsformand Asmussen og skolekommisionsmedlem Iver Møller til stede. Efter salmen "Denne er dagen, som Herren har gjort" fortalte lærer Fast om St.St. Blicher og læste "Messing-Jens".

Derpå talte missionær Jessen, og førstelærer Bruhn bød den nye kollega velkommen. En af pigerne frem sagde et digt, og sognerådsformanden knyttede nogle ord hertil og hilste den nye tid velkommen.

I degneboligen var der kaffebord. Klasseværelset var festligt smykket af børnene."

Her slutter lærer Bruhn desværre sine optegnelser.

